

חסד אחרון

מה למדתי על החיים
מתוך הקירבה למתים

תוספת נחוצה מאוד
לארון הספרים שלנו...
נושא הנוגע לכולנו.

ג'ודי קליצנר

יצירה מלאה רוח, פגיעות,
ידיעת המוות, ותקווה.

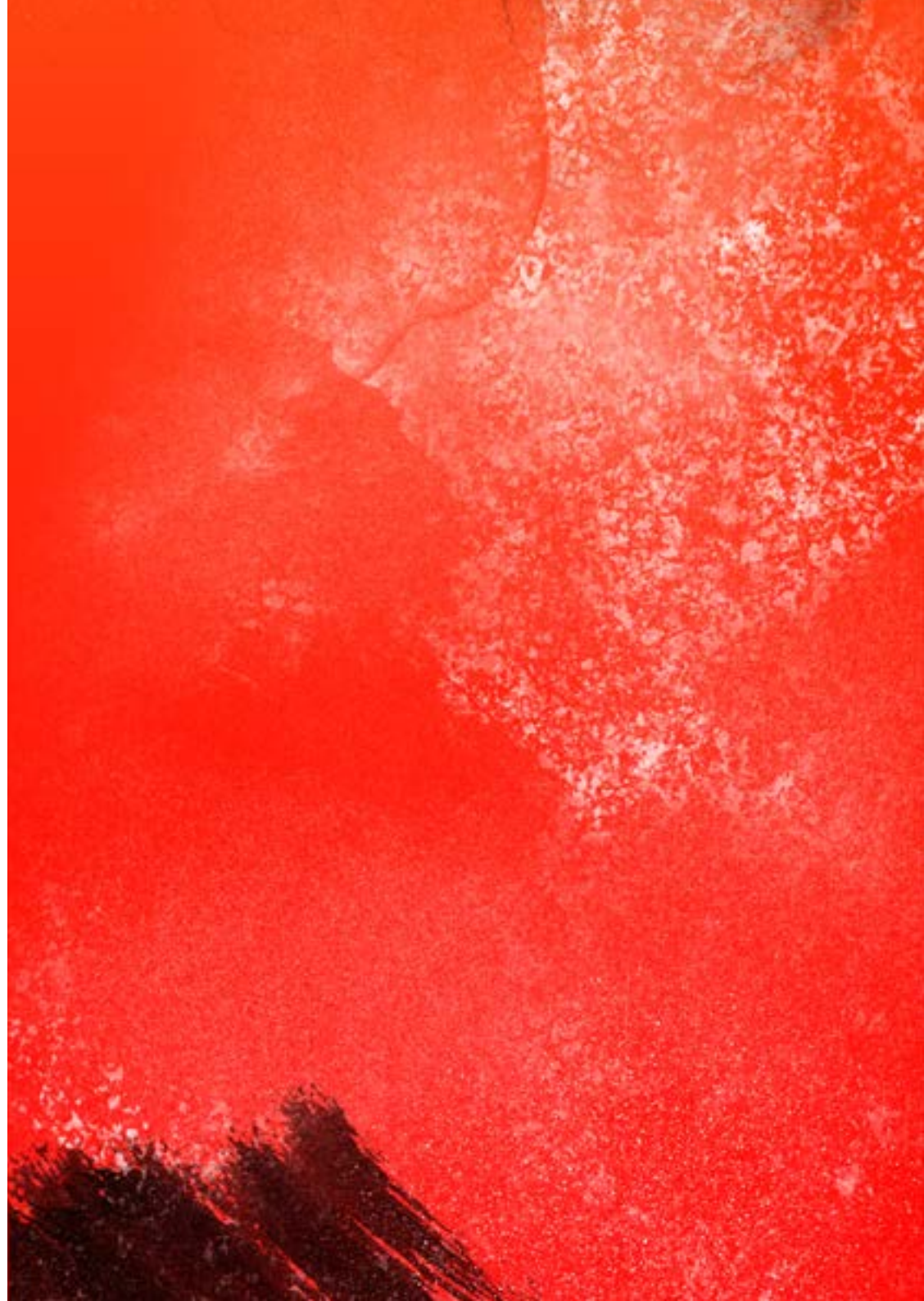
ד"ר אריקה בראון

סאלי ברקוביץ

חסד אחרון

מה למדתי על החיים
מתוך הקירבה למתים

סאלי ברקוביץ

לזכר אחי האהוב, יוג'ין ברקוביץ,
יעקב בן אליהו וחווה, 1964-2017

מוקדש לבעלי ג'ונתן פישברן,
שטוב לבו ודאגתו הם הכול בשבילי.

ולבנותיי, אביגיל, אלישבע ויונינה:
יצר החיים שלהן ממלא אותי שמחה ותקווה לעתיד.

Death Duties: The Chevra Kadisha Jewish Burial Society

Sally Berkovic

© 2022 Sally Berkovic.

כל הזכויות שמורות. קטעים מחיבור זה מותר להעתיק, לאחסן במערכת אחזור מידע או להעביר בכל צורה או אמצעי, אלקטרוני, מיכני, העתקה, הקלטה או אחר רק בהיתר בכתב מאת המחברת ועם מזכה מלא ונכון.

קונצפט יצירתי ועיצוב גרפי: גלעד ויסוצקי • info@gilad-v.com

ISBN: 978-0-9552875-9-6

קרדיטים

תודה לקרן **Tammuz 5769** 13 על התמיכה בהדפסה ובהפצה של חסד אחרון.

חסד אחרון הוא יצירה מלאה רוח, פגיעות, הכרת המוות, ותקווה. הוא מספר לא רק על אובדנים, ישנים וחדשים, בדרך חשופה, ישירה ונוקבת, אלא גם על האופן שבו צער אישי עשוי להפוך לאלף גילויי טוב אנונימיים כלפי אחרים.

ד"ר אריקה בראון,

סגנית מנהל לענייני ערכים והנהגה, ישיבה יוניברסיטי, ומנהלת המרכז לערכים ולהנהגה על שם הרב לורד זקס-הרנשטיין.

ספרה האחרון הוא *Esther: Power, Fate and Fragility in Exile*.

בחיבור זה, המשלב חוכמה עמוקה עם כתיבה צלולה ואפילו הומוריסטית, בגישה נועזת ובעיצוב יפהפה, מזמינה סאלי ברקוביץ את קוראיה להצטרף אליה "לנרמל את השיח סביב המוות". מתיאור מדומיין ומפורט של טקסי הטהרה והלוויה שלה עצמה ממשיכה ברקוביץ ומספרת את סיפורה האישי ואת סיפור משפחתה מתוך היכרות עמוקה עם המקורות והמסורות והבנה עדכנית של רוח תקופתנו, הכרוכה בהשפעות מגיפת הקורונה. תוספת נחוצה מאוד לארון הספרים שלנו, חיבור רב השראה המלמד אותנו על מגוון שאלות הקשורות למוות, נושא הנוגע לכולנו.

ג'ודי קליצנר,

מרצה בכירה במכון פרדס ללימודי יהדות, מחברת הספר

Subversive Sequels in the Bible: How Biblical Stories Mine and Undermine Each Other

על הספר

חסד אחרון מסתמך על הרצאה שלי מ-2015 בשם "Six Feet Under" (שש אמות באדמה), במסגרת סדרת JDOV (Jewish Dreams, Observations, Visions) בחסות Pears Foundation בבריטניה. בהרצאה שיתפתי את המאזינים בחוויותיי כמתנדבת בחברה קדישא. הספר הוא הרחבה של הטקסט המקורי המספרת על אובדנים אישיים, על ניתוח מציל חיים ועל השפעת מגיפת הקורונה על טקסי המוות והאבל שלנו.

תודה מקרב לב לרבה שושנה בויד גלפנד שנתנה לי את ההזדמנות להשתתף ב-JDOV. ההרצאה המקורית זמינה לצפייה בלינק: jdov.org/talk/six-feet-under

שאלות למחשבה

אני מקווה שחסד אחרון יאפשר לכם לקיים את השיחות החשובות על מותנו ועל המורשת שאנחנו מקווים להשאיר אחרינו, אותן שיחות שקשה כל כך לקיים עם בני משפחה וחברים. אמנם הספר מתמקד בטקסים יהודיים, אבל השאלות שהוא בוחן הן כלל-אנושיות. בסוף הספר מופיעות שאלות שיוכלו אולי לעזור לכם בקיום השיחות החשובות הללו.

ענייני הלכה

חסד אחרון אמנם מתבסס על המנהגים האורתודוקסיים אך אין לראות בו הנחיה הלכתית. התנסויותיי האישיות מוגשות כאן כסקירה כללית של פעולת חברה קדישא וטקסי הטהרה, אך ייתכנו הבדלים קלים במנהגים בין קהילות שונות.

כמו כן ייתכנו מצבים רגישים המחייבים שינויים מסוימים. לקבלת ייעוץ ספציפי פנו אל הסמכות הרבנית המקובלת עליכם.

תודות

מלוא תודתי והערכתי לאנשים הבאים, שתרמו לי בנדיבותם תובנות מועי-לות רבות: ד"ר אליזב יגר, ד"ר ליה לנדאו, ליסה קלייטון, דורין סמואלס, ד"ר אילנה שטוקמן, אדם טאוב ודניאל טאוב.

תודה מעומק הלב לד"ר אריקה בראון ולג'ודי קליצנר על המלצותיהן החמות. תודה מיוחדת לגלעד ויסוצקי על עיצוב גרפי רב השראה.

על סאלי

נולדתי באוסטרליה ואני בתם של ניצולי שואה מסלובקיה. גדלתי במל-בורן וחייתי בירושלים ובניו יורק עד שקשר מכתבים הוליד סיפור אהבה שהביא אותי ללונדון. מאז 2009 אני מכהנת כמנכ"לית קרן רוטשילד הנדיב באירופה, התומכת במורשת יהודית ובתרבות יהודית.

ספרי הראשון, *Under My Hat*, ראה אור ב-1997 והופיע ברשימה הקצרה לפרס *Jewish Quarterly*. זהו ממואר משולב בפרשנות חברתית המתמקד באתגרים של גידול בנות תוך כדי התמודדות עם המתחים בין חיים דתיים לכוחות החילוניות. הספר, שעודכן ופורסם מחדש ב-2019, בוחן את השפעתן של יותר מעשרים שנות שינוי אבולוציוני, לרבות למדנות נשית, רבות אורתודוקסיות, התרחבות השתתפותן של נשים בטקסים הדתיים והנהגה פוליטית וקהילתית של נשים.

אתם מוזמנים לעיין בבלוג שלי, sallyberkovic.com ולהאזין לשידורי ב-BBC2, *Pause for Thought*.

אשמח מאוד לשמוע חוויות "חסד אחרון" משלכם. תוכלו ליצור אתי קשר באמצעות אתר האינטרנט או בכתובת האימייל sally@sallyberkovic.com.

קבורתי

אשכב על מדף מתכת קר. סדין יכסה את גופי הדומם, העירום, הגוף שאיש מלבד בעלי לא ראה מעולם. אווירה רגועה תשרור בחדר. ארבע נשים צדקניות מחברה קדישא ירחצו את ידיהן, ינגבו אותן במגבות נייר ויאבקו את כפות ידיהן הפרושות באבקת טלק, שתקל עליהן לעטות את שני זוגות כפפות הגומי. במלמול שקט תאמר כל אחת מהן את הברכות המיוחדות למשימה העומדת לפניהן. שום מילה לא תיאמר, פרט להוראות קצרות. וכך יתחילו ההכנות לקבורתי. על מריצה מוגבהת בחדר יונח ארון פשוט מעץ אורן, לתוכו תוכנס מעט נסורת ומעליה יפוזר עפר מארץ ישראל. אם לא אוכל להגיע לארץ אבותיי, משהו מהנס המודרני של מדינת היהודים יקדש את האדמה וילווה אותי אל מקום קבורתי. שתי שקיות כותנה מרופדות יונחו בארון לשמש כרית לראשי היגע, השקוע במנוחת עולמים. הם לא יודעים שכריות מכאיבות לצווארי. על הארון תונח תווית ועליה שמי. סאלי ברקוביץ. שרה בת אליהו. שרה, על שם אבי שנרצחה באושוויץ, שמעולם לא פגשה את נכדיה או את ניניה.

עכשיו אני שרה. שרה בת אליהו שמת לפני שפגש את נכדיו. אליהו ששמו ממשיך להתקיים אצל צאצאיו, כמקובל במשפחות יהודיות, בשם בתי אלישבע.

הביורוקרטיה של המוות

הנשים יסירו ממני כל שריד לביורוקרטיה של המוות - תגית שם מבית החולים, תחבושות או צינורות שאולי נותרו על גופי. הן ינודו אולי בראשן למראה הצלקת האנכית הנמתחת לאורך עצם החזה, עדות להתחככותי הקרובה עם המוות בעת ניתוח הלב שעברתי ב-2010. הן יבחינו אולי בצלקות

מתקן מיוחד לכך נוהגים למלא דליים במי גשם ולצקת אותם על הגופה. תיאמר תפילה קצרה שתסתיים במילים

טהורה היא. טהורה היא. טהורה היא.

לבושה בתכריכים

התכריכים, אותם אריגים לבנים ופשוטים ללא כפתורים, רוכסנים או מהדקים, משמשים זה כמעט 2,000 שנה. בימי התלמוד הבחין רבן שמעון בן גמליאל כי המנהג של הלבשת המתים בבגדים יקרים מטיל עול כה כבד על קרובי הנפטרים עד "שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין".¹ הוא יזם אפוא את השימוש בתכריכים אחידים לעשירים ולעניים. האשה מימיני תכניס את רגלי הימנית למעין מכנס המכונה בית שוקיים, ואז תכניס האשה משמאל את רגלי השמאלית לבית השוקיים השמאלי. ולראשונה זה שנים אהיה אשה אורתודוקסית במכנסיים.

על פניי תונח מטלית מרובעת ולה שני שרוכים עבים. השרוכים ייכרכו מאחורי אוזניי ואז ייקשרו ללולאה מתחת לצווארי כדי לקבע את המטלית במקומה. על ראשי תונח מצנפת שתיקשר היטב בפיתול קטן. כמה גרג-רי עפר מארץ הקודש יפוזרו על עיניי. סביב צווארי ייכרך רדיד ששוליו ייפגשו על עצם החזה שלי. ליד שדיי, שהזינו את בנותיי לפני שנים רבות. סמוך לעצם החזה שבותרת לשניים כדי שלבי לא יפקע בטרם עת.

כתונת פשוטה וארוכה תכסה בשכבות אופנתיות את המכנסיים וסביב מותניי יונח אריג דמוי סינר. רצועה ארוכה, מעין חגורה, תילפף מאחורי גבי וקצו-תיה יונחו מלפנים. הנשים משני צדדיי יקשרו בתיאום ובדממה את הקצוות ליד טבורי בלולאה הדוקה. הן יפתלו את הקשר שלוש פעמים ויאמרו "אלף, בי"ת, גימ"ל", ואז יתחילו לעצב את הרצועות בדמות האות שי"ן, האות הראשונה בשם האל "שדי". אלוהים יהיה אתי כמו חבל טבור המחובר אל העולם הבא.

אני מוכנה, והגיעה השעה להניח אותי בארון. הארון מוצב לצד השולחן. בספירת שלוש ירימו הנשים מעט את גופי ויחליקו אותו לתוך הארון.

שנותרו מאז גם על שתי רגליי ובאזור המפשעה. סקרנותן תתעורר אולי, אבל אף אחת מהן לא תאמר מילה - יש לשמור על כבוד המת.

כשאשכב על גבי תעמוד אישה אחת מימיני, אישה נוספת משמאלי, ושלישית תעמוד מאחורי ראשי ותתמוך בו בעדינות, שלא יסתובב מצד אל צד. הרביעית תפקח על ההתנהלות התקינה ותעביר לידי האחרות את הכלים הנחוצים ברגע הנכון. שלוש נשים ירימו בעדינות את הסדין, יעמדו מאחוריו, והרביעית תמשוך ראש מקלחת ותזה עליי מים מראש ועד בהונות בעוד אני שוכבת על גבי. הסדין ייכרך שוב סביב גופי כדי לשמור על צני-עותי. גופי יהיה מכוסה בכל רגע שבו לא יהיה צורך לחשוף אותו.

ואז תטה האשה שמשמאלי את גופי ימינה כדי שאשכב על צידי, ואחת האח-רות תיקח את ראש המקלחת ותתז עליי מים. המים יעברו על שערותיי ועל פניי. זרועי תורם, כדי שהמים יוכלו להגיע לבתי השחי ויזלגו אל חזי. המים ימשיכו לנטף עד קצה בהונות רגליי. ואז יטו הנשים את גופי שמאלה והתהליך יחזור על עצמו.

כשאשכב שוב על גבי, מכוסה ככל האפשר, תנקה האשה שמימיני את צי-פורני ידי הימנית ורגלי הימנית. האשה שמשמאלי תנקה את ציפורני היד והרגל מצד שמאל. כפות ידיי וכפות רגליי יישטפו שוב במהירות. האשה העומדת מאחורי ראשי תסרק בעדינות את שערי החשוף. כל שערה תלושה תיאסף ותונח בארון. היא תסיר כל פסולת שתיוותר בפי או בנחיריי. הסדינים הרטובים שכיסו אותי יושלכו הצידה ובמקומם יונח עליי סדין נקי ויבש. כל הנשים ייטלו שוב ידיים ויעטו כפפות חדשות.

מעל מדף המתכת, על מתקן מיוחד, מונח מכל ובו מי גשם. אחרי ניקוי גופי במי ברז אעבור טיהור טקסי במי גשם, אותם מים הממלאים את המ-קווה שבו טבלתי מדי חודש מאז נישואיי ועד שחדל לי אורח כנשים, פרט לחודשים שבהם הייתי בהיריון. שלוש נשים יסירו ממני שוב את הסדין ויעמדו מאחוריו. האשה העומדת מאחורי ראשי תשחרר מנוף והמכל יתל-כסן מעל ראשי. היא תחזיק בידית המנוף, תעבור לאט לאורך גופי ותוודא שמי הגשם ניגרים מן המכל ועוטפים את כל כולי. במקומות שבהם אין

1 תלמוד, מועד קטן כז ב.

חופן עפר מארץ ישראל יפוזר על כפות ידיי וכפות רגליי ומעל לבי. ברגי-
שות רבה יבקשו הנשים פה אחד את סליחתי שמא פגעו בי במהלך הטיהור
או הלבשת התכריכים. לבסוף יסגרו את מכסה הארון מעליי.

הגיע זמן קבורה

האבלים יתחילו להגיע - אינני מצפה למלווים רבים. אני מקווה שבעלי
יקדים אותי במותו, כי לא אוכל לשאת את המחשבה שיתאבל עליי. אני
מתפללת שלבנותיי כבר יהיו משפחות משלהן וחברים שיתמכו בהן. הרב
יאמר את הברכות ואז יישא הספד - הספד שייכתב על ידי, כי אני יודעת בדיוק
מה ארצה שייאמר עליי. נלך לאט לעבר הקבר, אם כי אני לא אצטרך ללכת.

משני צידי הקבר ייערמו תלוליות עפר ועליהן איתים. יטמנו אותי בזהירות
ארבע אמות באדמה. בנותיי יערמו עפר על הארון עד שהבור יתמלא. דמעות
יירדו ויבבות שקטות יישמעו. בנותיי יביטו זו בזו וינוודו לאות הסכמה. הן
יידעו שאני מצפה לכך ויתחילו לקרוא קדיש...

יתגדל ויתקדש שמה רבא

והתשובה היחידה תהיה **אמן**

לוויות שנמנעו

הסיפור של אבא

באפריל 1944, בעיצומו של חג הפסח, נערך מצוד בכפר של אבי והיהודים נלקחו לגטו אושורוד. כעבור שישה שבועות הם גורשו לאושוויץ בקרונות בקר. הידיעות על הזוועות המתחוללות באושוויץ לא הגיעו לכפרם הקטנטן ולא היה להם מושג מה מצפה להם. אבי היה אחד מארבעה ילדים. בהגיעם לאושוויץ נשלחו הוא ואחיו הגדול לצד אחד וקועקעו במספרי המחנה. אחיהם הקטנים, רבקה ויעקב, והוריו - סבי וסבתי - שמואל ושרה, לא נראו עוד. הדבר קרה ביום השני של חג השבועות ב-1944, התאריך שאבי [מספר A10927] ודודי קבעו כיום השנה לציון מותם של הוריהם ואחיהם.

אחרי המלחמה נסעו אבי ואחיו לאוסטרליה. כשגדלתי לא שמעתי איש מהם מדבר על השואה.

רק כשישבנו שבעה על אבי, ב-1992, החל אחיו - דודי - להיפתח. הוא סיפר על אבי ועל מה שעבר על שניהם באושוויץ, ובייחוד על צעדת המוות. מאז ועד מותו ב-2015 הוא לא חדל כמעט לדבר על כך. פעמים רבות

מימין לשמאל: ניצולי שואה - אבי טד ואחיו אלק ושני חברים זמן קצר אחרי בואם לאוסטרליה מאירופה, שנות הארבעים.

בְּעֶלְמָא
דִּי-פָּרָא
כְּרַעוּתָהּ.
וַיִּמְלִיךְ מַלְכוּתָהּ,
בְּחַיִּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן וּבְחַיִּי
דִּי-כָּל-בֵּית יִשְׂרָאֵל,
בְּעֶגְלָא וּבְזִמְן קָרִיב.
וְאָמְרוּ
אָמֵן.

הרגשתי שהדיבור מספק לו סוף סוף הקלה, אך שזוהי גם מחויבות שהוא חש כלפי הדור הבא.

על פי המסורת האשכנזית אני קרויה על שם קרובת משפחה שנפטרה, סבתי מצד אבי. אמנם אני קיבלתי את הצורה האנגלית של שמה, סאלי, אבל רבים מבני דורי קיבלו שמות עבריים מוכרים כמו שרה, רבקה, רחל, לאה, אברהם, יצחק ויעקב, האימהות והאבות, שהיו שמות מקובלים מאוד בחיי השטעטל בימים שקדמו למלחמה. המקרא ניעור לחיים בזכות השמות שניתנו לבני דור חדש, פחות מעשרים שנה אחרי השואה.

רק בבגרותי תפסתי פתאום שכאשר סבי וסבתי, ומיליוני בני-אדם אחרים, היו לאפר באושוויץ-בירקנאו, בטרבלינקה, בבלזץ, בסוביבור, בחלמ-נו ובמיידנק, שום חברה קדישא לא טיפלה במותם. אין בית קברות או מצבה נאה שאפשר לפקוד ביום השנה למותם. ביקרתי באושוויץ בצור-תה התיירותית המעוקרת, אך אין אתר קבורה ממשי שאליו אוכל לעלות לרגל. הנאצים גזלו לא רק את החיים אלא גם את טקסי האבלות ואת האפשרות להתאבל על המתים. נותרו קברי אחים שאינם מסומנים עד היום, ובקצה גיא באבי יאר, במרחק נסיעת רכבת קצרה ממרכז העיר קייב, יש פארק משחקים.

הסיפור של אמא

אמי הגיעה לאוסטרליה ב-1949 בהיותה בת שתים-עשרה, ומעולם לא דיברה על ילדותה בסלובקיה. מפעם לפעם הייתי מנסה לדלות משהו מפיה, אך תמיד נתקלתי בחומת שתיקה. היום אינני בטוחה שלא רצתה לדבר, אבל היא הרגישה שאינני מוכנה לשמוע את סיפורה, ואולי נדרה שלא לספר. עם זאת, ייתכן שביקשה לסוכך עליי מפני מה שפצע את נפשה, אך בכך מנעה ממני את הכלים להבינה. רק כשבגרתי התחלתי להבין איך עיצב האובדן את חייה. כיום אני חוששת שגם אני כיום שחזרתי את הדפוס הזה כשלא שיתפתי את בנותיי ברגשי היתמות שלי, אם כי אין להשוות את הרגשות הללו לחורבן שחוותה אמי.

לאחרונה אני רואה במבט מפוכח יותר את השפעת האובדן הזה על אמי, עליי ועל בנותיי, והיא מתבטאת בדרכים בלתי צפויות. כך למשל חוויתי רגע "רשימת שינדלר" משלי. כל מי שראה את סרטו של סטיבן ספילברג מ-1993 לא יוכל לשכוח את התמונה האחרונה, שבה האנשים שניצלו בזכותו של אוסקר שינדלר וצאצאיהם עוברים על קברו בבית הקברות הקתולי שעל המדרון הדרומי של הר ציון בירושלים, עוצרים לרגע ומניחים אבן קטנה. רגע "רשימת שינדלר" כזה קרה לי בברטיסלבה ב-2018, בביקור שנקבע בדיוק ליום הזיכרון הבינלאומי לשואה, 27 בינואר, היום שבו שוחרר מחנה אושוויץ-בירקנאו ב-1945. באותה הזדמנות נערך טקס פומבי לכבודן של משפחות סלובקיות שהצילו יהודים בתקופת השואה. עמדתי בברטיסלבה וראיתי את בני המשפחה שהצילה את אמי ואת סבתי מקבלים את אות חסידי אומות העולם משגרירות ישראל ברפובליקה הסלובקית.

לכל אחת מתשע המשפחות שזכו באות הכבוד הזה סיפור משלה, אך בתוך כל אחד מהסיפורים האינטימיים הללו קיים הרוחן האפי של העם היהודי. הסיפור שלי התחיל באימייל שקיבלתי במרס 2014.

השם שלי פאוול קרסני. קראתי סיפור שלך באתר.² השפיע עליי הרבה. אמא סיפרה לי סיפור על משפחה יהודית שהסתתרה במלחמה אצלנו בבית. (רחוב שְׁרֶר 39 בפֶּיסְטֵנִי). זה היה אדון ארפד וייס ושתי נשים. גברת אחת מתה בזמן המלחמה. הימים היו קשים מאוד. ברחוב צעדו חיילים גרמנים. היה מסוכן מאוד שמשפחה יהודית מסתתרת בבית. אחרי המלחמה, החברים שלנו נסעו לאוסטרליה.

טוב, הימים ההם כבר מאחורינו. אנחנו מאמינים שאנחנו לא נצטרך לעבור סבל כזה.

אני שמח שהצלחתי להשיג קשר שלך. מאחל לך מזל טוב בחיים.

פאוול קרסני

ג.ב. סליחה על האנגלית שלי

2 האתר שפאוול מתייחס אליו לא קיים יותר אך ניתן לקרוא עותק מאורכב ב-
<https://web.archive.org/web/20190530065554/http://www.furststory.com/English/YaldutBlum.html>

את אישתו ואת ילדיו ואני באתי עם אחת מבנותיי. סרט תעודה קצר הציג את תולדותיה של כל משפחה במלחמה באמצעות סרטים ביתיים, חומרי ארכיון וסרטי חדשות, ריאיונות עם המצילים הקשישים ועם הניצולים. בכל אחד מהסיפורים סופר על הגורמים הבסיסיים הכרוכים בהצלה, במזון ובמחסה שניתנו מתוך סיכון אישי עצום. נציג מכל משפחה עלה לבמה לקבל את האות, וניצולים שעדיין היו בחיים הוזמנו לבמה לדבר בפני

זה התצלום של אווה, אמי, שפאוול מצא בעליית הגג בבית אמו.

סבתי הייתה אחת מאותן נשים, ואחותה התאומה הייתה אותה "גברת שמתה בזמן המלחמה". האימייל נשלח לנפתלי פורסט, האחין של סבתי ומקים האתר שנזכר באימייל, שחייו תועדו בסרט *Kinderblock 66*.³

חסידי אומות העולם

תוך כדי סידור ביתה של אמו הקשישה מצא פאוול תצלום של ילדה בלתי מוכרת, ואת התצלום הזה צירף לאימייל ששלח. הוא כתב שאמו סיפרה לו על המשפחה שהוריה הסתירו ושהיא זוכרת את הילדה. הילדה הזאת הייתה אווה, אמי. בגיל שבע נותקה מאמה והוחבאה בכמה מקומות, וב-1944 הובאה לבית משפחתו של פאוול.

זמן קצר אחרי אותו אימייל נפגשתי עם נפתלי בברטיסלבה, ושנינו נסענו יחד לפייסטני, לפגוש את פאוול ואת אמו אמיליה בת ה-92, שומרת הזיכרון שלנו. דמעות רבות נשפכו באותו יום ברחוב שְׁרֶר, כשאמיליה סיפרה על משפחתנו: ינקה בלום, האם וחמשת ילדיה - מרגיט (אמו של נפתלי), לילי (סבתי) ואחותה התאומה, אנה, אישתו של ארפד וייס, ושני האחים, רודי ומיכי [ראו תצלום מעבר לדף]. אחרי הדמעות הגיע תורו של מקום המחבוא, מרתף קטן שנחבא מאחורי דלת סתרים ודרכה העבירו אמיליה או הוריה אוכל למסתתרים.

נפתלי החל לאסוף ראיות לצורך הכרה בהוריה של אמיליה, פטר ואנה ברזובסקי, כחסידי אומות העולם מטעם מוסד יד ושם. להכרה כזאת נחוצים התנאים הבסיסיים האלה: הצלת יהודי ממוות או מגירוש למחנות המוות, סיכון חיים כדי לעשות זאת ללא גמול, ועדות או תיעוד להוכחת המעשים. אצל משפחת ברזובסקי התקיימו כל התנאים הללו, וכעבור ארבע שנים מצאנו את עצמנו שוב בברטיסלבה.

האולם שבו נערך הטקס היה מלא בצאצאי היהודים שניצלו, אבל במקום להניח אבנים קטנות על קבר היו שם חיבוקים חמים ומבטי פליאה מהורהרים. הניצולים, המצילים והצאצאים ישבו שם בתשע קבוצות משפחתיות. למרבה הצער אמיליה כבר הלכה אז לעולמה, אבל פאוול הביא

היה שהגרמנים חשים צורך להוכיח לעצמם ולאחרים שלא קיבלו בירושה את הדנ"א המפלצתי שהניע את הוריהם לבצע מעשים שלא ייעשו. אלא שהנחת היסוד הייתה מופרכת: לא לי היה למחול להם, ולא להם היה לשאת באחריות על מעשי הוריהם.

טראומה תורשתית

מושג הטראומה התורשתית, הרעיון שטראומה רגשית של ההורים עשויה לשנות את הביולוגיה של ילדיהם, משמש להסברת הקשיים הפסיכולוגיים שחווים ילדים ונכדים של כמה מניצולי השואה. מעבר לכל השפעה ביולוגית כזאת, אפשר לשאול איך עצם הקירבה אל הדור המבוגר יותר שחוה את הטראומה עשויה לבוא לידי ביטוי. יש החווים זאת בצורת חרדה קשה, דיכאון ועקה. אצלי בא הדבר לידי ביטוי בספקות עצמיים - לשם מה נולדתי בעוד רבים אחרים לא יכלו להיוולד? בלילות חסרי שינה אני הופכת והופכת בשאלה הזאת.

באותו טקס בברטיסלבה התבוננתי בפניהם של צאצאי המצילים ושאלתי את עצמי אם גם אצלם קיימת טראומה תורשתית. האם הדור השני, המודע לאומץ הלב של הוריו וסביו, לסכנות שנטלו על עצמם ולקורבנות שהקריבו, חשוף לספקות עצמיים ולחוסר ביטחון? האם הפחד משתק אותם? האם יש בהם נטייה לספקות קיומיים בדבר משימתם בעולם הזה? האם ייתכן שהם כורעים תחת נטל הדרישה להיות טובים? האם ירשו את גנום הטוב והאלט-רואיזם שיבטיח כי כל מעשיהם יהיו מוסריים וצודקים בכל תנאי?

בתום הטקס הרשמי נערכה קבלת פנים. קבוצות משפחתיות התגודדו יחד. המצילים הקשישים יכלו עדיין לדבר עם האנשים שהצילו. יש להם שפה משותפת - לא רק של צלילים אלא גם של זיכרונות. אבל הצאצאים? המילים פוחתות מדור לדור. אין מילים בפינו. אנחנו מחייכים. אנחנו מצטלמים, והתצלומים מסתירים את הטראומות של משפחותינו. אנחנו יוצרים דימוי חזותי המלמד לכאורה על סגירת מעגל, המפתה את העין הבלתי מיומנת לראות כאן סוף טוב.

הקהל. אינני יכולה להפסיק לחשוב על כך שאני בחיים מפני שאישה אחת קיבלה החלטה הרת סכנות להסתיר את אמי.

משפחת בלום (משמאל) מאחור: רודולף, מרגיט, מיכיל. מלפנים: ינקה, אניקה, לילי, איזידור

באותו יום נזכרתי בחוויה שעברתי ב-1992: כמה ימים של מפגש קבוצתי מודרך בבוסטון בין ילדים של ניצולי שואה לבין ילדי נאצים. הזיכרון החזק ביותר שלי מאותו מפגש הוא הצער שחשו רוב היהודים כלפי הגרמנים. הם ניחמו ועודדו אותם ואמרו להם שהם גרמנים "טובים" שאינם נושאים באחריות למעשי הוריהם או סביהם. תחת נטל הבושה והאשמה נדמה

סבי ארפד, סבתי לילי ואמי אווה בביתם הראשון במלבורן, אוסטרליה, שנות החמישים.

אלא שהתצלומים שאנחנו יוצרים בהווה חושפים גם את ההעדר: את אלה שלא ניצלו, את ילדיהם שלא נולדו.

בסיפור המשפחתי שלי יש עצב גדול על האובדן וההעדר, אך גם הכרת טובה. סבתי לילי הייתה אחת מחמישה אחים ואחיות: אחיה רודי נשלח לקהיר ב-1935 אך חזר לאירופה ב-1939. הוא נלחם בשורות הפרטיזנים, נתפס ולבסוף גורש למחנה מוות, אך למשפחה אין כמעט מידע נוסף. אחותה מרגיט ובעלה לקחו את בניהם נפתלי ושמואל לישראל. אחיה מיכי השתקע באמריקה והקים שם משפחה. לשניהם יש כיום משפחה ענפה. אחותה אנה הייתה נשואה לארפד וייס. בעלה הראשון של סבתי, שהוא סבי הביולוגי, נספה במחנה הריכוז אילֶוּוה בתאריך לא ידוע. הייתה להם בת, אווה, שהיא אמי. אנה נפטרה במחבוא בזמן המלחמה ונקברה בפייסטני. אחרי מותה נישאו ארפד וליילי, ושניהם הגיעו לאוסטרליה ב-1949 עם אווה, ושם בנו את ביתם בתוך קהילה של ניצולי שואה.

הורי נישאו ב-1959 - כן, 1959. פחות מ-15 שנה אחרי סוף המלחמה. רק לאחרונה עמדתי על עוצמת הצעד הזה. פחות מ-15 שנה אחרי זווית אושוויץ היו לאבי חליפה, עבודה ומידה מספקת של חוסן נפשי שאפשר לו לראות בעיני רוחו עתיד מלא אהבה וילדים. באבי לא היה שמץ של רחמים עצמיים ואני מרבה להיזכר במנטרה שלו, "גם זה יעבור". החיים לימדו אותו שהכול אכן עובר... או מת. הוא היה רק אסיר תודה על ההזדמנויות, הביטחון והחום שהעניקה לו אוסטרליה ולא הצליח מעולם להבין את תשוקת הנדודים שלי, בייחוד כשרציתי לנסוע לאירופה.

התקשיתי להחליט איזו מתנה ראויה אוכל להביא לפאוול, ולבסוף החלטתי על כמה תצלומי משפחה: תצלום של לילי וארפד על חוף במלבורן, תצלום סטודיו של הוריי ביום חתונתם ותמונה מחגיגת הבר-מצווה של אחי. פאוול מחייך. ילדיו מביטים כשאני מצביעה על תצלום של חמש נשים צעירות ותוססות, שכל אחת הולכת אחר נטיות לבה: שלוש מהן הן בנותיי ושתי האחרות הן בנות אחי מאוסטרליה. אני אומרת שהן חמש הנכדות הנפלאות של אותה ילדה שסבתו וסבו של פאוול הסתירו במרתף ביתם.

הן העתיד שאיש לא העז להעלות אז בדמיונו.

הצטרפות לחברה קדישא

סיפור הרקע הזה תרם להחלטתי להצטרף לחברה קדישא לכבוד יום הולדתי החמישים. פעמים רבות שאלתי את עצמי איך נולד הפלא הזה של הכנות לקבורה, ועכשיו אני מבינה. קבוצת מלאכים בדמות אדם מקדישים את עצמם למשימת הטיפול בגופות בגדלות נפש וביעילות. גברים מטפלים בגברים ונשים בנשים, כי כל דרך אחרת פירושה פגיעה בצניעות.

עד שהבנתי כיצד פועלת החברה קדישא תהיתי לא פעם איך טיפלו בהוריי לקראת קבורתם. מה אמרו כשהגיעה גופתה של אמי בת ה-42? האם המטהרת שטיפלה בה שמה לב לצלקת האנכית על בטנה של אמי, זכר לניתוח קיסרי?

אמי נפטרה בחודש מאי 1980, בערב שבת. נרות השבת עדיין דלקו, ובמהלך הארוחה היא קמה להביא לשולחן עוד אורז, ופתאום צנחה ומתה. צלצלתי לבן דודי הרופא, שגר אז ברחוב שלנו, ואבי החזיק בינתיים את ראשה של אמי בחיקו, אמר לה שהוא אוהב אותה, שהכול יהיה בסדר.

צלצלתי לאמבולנס ובן-דודי ניסה לעשות החיאה. הוא אמר שהמצב לא נראה טוב. שום דבר לא היה בסדר. האמבולנס הגיע מאוחר מדי. אני חושבת על כך מדי ערב שבת כשאני מדליקה נרות, ואני לא אוהבת אורז בארוחת ערב שבת.

גם אם נופך המסתורין הוסר, יש עדיין משהו נשגב בחוסר-הנראות של פעולת חברה קדישא. הגברים והנשים הללו נוטלים מן המשפחה האבלה

שייכות לבית-כנסת אורתודוקסי, שכן זוהי דרישה בסיסית למי שמבקשת להתקבל לחברה קדישא מסוימת זו. אני חשה שלא כל חברות הקבוצה שלנו מקפידות באותה מידה על קיום המצוות, אך העדפותינו האישיות אינן רלוונטיות, כי מה שמאחד אותנו הוא הפליאה והענווה לנוכח המוות.

לקראת תום תהליך הטהרה נשאלתי אם ארצה לעשות דבר קטן אחד. הן עודדו אותי לקשור את אחד הקשרים המיוחדים המחזיקים את התכריכים במקומם. עשיתי זאת במתיחות מסוימת, וזה למעשה היה טקס הכניסה שלי לחברה קדישא. ההכרה בנוכחותי בחדר והרשות שניתנה לי להשתתף במצווה, נראו לי כנדיבות לב גדולה מצידן.

הצפייה נועדה לספק לי אפשרות להשתחרר מהמחויבות ללא פגיעה, ויומיים אחר כך צלצלו אליי לשאול איך עברה עליי החוויה. הצפייה לא גרמה לי כל רתיעה, ואפילו שכנעה אותי שלכך נועדתי. חברה קדישא פועלת מדי יום, פרט לשבת, ואני קיבלתי על עצמי לבוא בימי ראשון. ביום הרשמי הראשון התקבלתי במאור פנים בידי נשים שכבר עשו זאת עשר או עשרים שנה. הן עודדו אותי לשאול כל שאלה שתעלה בדעתי. יום למחרת צלצלה אליי אחת הנשים לבדוק מה שלומי. הכול בסדר? החוויה הייתה אולי טראומטית? קשה מדי מבחינה רגשית? רמה כזאת של דאגה מספקת תמיכה רגשית, אך היא גם נוהל מקצועי מעולה.

עדיין לא נדרשתי להתמודד עם מוות של תינוק או עם התאבדות של נער או נערה - הייתי רוצה לחשוב שיש לחברה קדישא צוות מעולה המטפל בדיוק במצבים קורעי לב כאלה. קשה לי מספיק להתמודד עם נשים בשנות החמישים שלהן - בידיעה שאני עצמי יכולתי להיות שם, בתהייה מדוע אין זו אני.

אגודת סתרים

כשהצטרפתי לחברה קדישא, נאמר לי שאין מקום לדבר על כך בפומבי. זהו נושא שאין עוסקים בו. לא תהיתי על הדרישה הזאת ודווקא נעם לי לדעת שאין מקום לפרסם זאת. יש משהו פוקח עיניים בצמצום האגו, שכן השתתפות במצווה זו לא נועדה למשוך את תשומת הלב - היא מתמקדת אך

את עול הקבורה בשעה קשה וטעונה כל כך. לאחרונה ניסיתי לברר מי היו התורנים בחברה קדישא בימים שבהם נקברו הוריי. הרגשתי צורך פתאומי להודות להם, אבל באימייל המנומס מאוד שקיבלתי מחברה קדישא במלבו-רן נכתב שהתיעוד הזה אינו קיים עוד.

הטהרה הראשונה שלי

בבית הקברות בושי, מצפון ללונדון, מרחק הליכה קצרה מהקברים עצמם, בבניין שתוכנן במיוחד לכך, עמדתי מול ארבע נשים שעסקו במלאכת הטהרה. אני רק צפיתי במעשיהן ביראת כבוד. המתה הייתה גברת בשנות התשעים שלה, והנשים הקפידו לשמור על כבודה באופן עוצר נשימה. לרגע לא הרגשתי שהן נחפזות לסיים את המשימה. היא הגיעה מצונפת כעובר והן טרחו בעדינות ליישר את גופה. הן ליטפו את כפות ידיה כשהסירו את הלכה מציפורניה והתירו בעדינות את הקשרים משערותיה. כשסיימו את הכנת הגופה, היא הייתה עטופה בתכריכים לבנים פשוטים. באוויר עמדה תחושה מוחשית של סיפוק שקט: תחושה שקבוצת נשים זו הוקירה את האישה הזרה הזאת, נהגה בה בכבוד ודאגה לספק לה את כל המגיע לה.

דברים כאלה אינם נלמדים מספר לימוד, והדבר נגע ללבי. הרגשתי שהמשפחה יכולה להתנחם בידיעה שאמם הוכנה בעדינות לקראת קבורתה; אישה לבושה ומוכנה לפגוש את בוראה. אמנם קרובי המשפחה יכולים לבקש לראות את הגופה בארון, אך ידוע לי שרק מעטים בוחרים לעשות זאת.

הטהרה אורכת בממוצע 45 דקות. כצופה מן הצד התבוננתי במטהרות ושאלתי את עצמי מה הניע אותן להצטרף למועדון הזה, איזה צער משלהן הן מביאות לעבודה הזאת, מה הן עושות כשאין נמצאות יחד בחדר הזה. למען האמת, חלפו שנים ועדיין אינני יודעת הרבה על המטהרות. למרבה המזל לא באתי כדי להרחיב את המעגל החברתי שלי. מפעם לפעם אני רואה אחת מהן באירוע קהילתי או במרכול הכשר. לפעמים נברך זו את זו בניד ראש וללא מילים, אך בדרך כלל כמעט לא נזהה זו את זו מחוץ להקשר. כשאנחנו נפגשות למשימת הטהרה כמעט שאיננו מחליפות מילה, כי אנחנו מרגישות שלא יאה לנהל שיחת חולין בהזדמנות כזאת. כולנו

אותה בקפדנות במדים, לרבות המדליות שבהם זכו וסמלי השירות, ואז מעלים אותם למטוס נוסף ובו קצין אבידות המלווה אותם הביתה.⁴

זהו תיאור עובדתי לגמרי, אבל הוא מאפשר לאזרחים מן השורה להבין את התהליך ולהעריך את הכבוד שחולקים לנופלים. הידיעה מה קורה ליקי־ריהן ממש לפני קבורתם עשויה לעזור בצורה זו גם למשפחות יהודיות.

מנהגי הקבורה ביהדות התפתחו מאז העת העתיקה, והלוויה הראשונה המופיעה בציוויליזציה היהודית היא תהליך הקבורה המתואר בספר בראשית:

וַאֲחֵרֵי כֵן קָבְרָ אֲבִרְהָם אֶת שְׁרָה אִשְׁתּוֹ אֶל מְעַרַת שְׂדֵה הַמִּכְפֶּלֶה עַל פְּנֵי מְמָרָא הוּא חֶבְרוֹן בְּאֶרֶץ כְּנָעַן.⁵

סלחו לי אפוא על דעתי השונה, ואני מתנצלת בפני חברי חברה קדישא שלי שאולי ירגישו נבגדים, אבל הקהילה שלנו חייבת להכיר את התהליך של כיבוד המת - לא רק כדי להסיר את מעטה המסתורין מעבודת הקודש אלא גם מטעמים חינוכיים. מספר היהודים הבוחרים בשריפת הגופה - האסורה על פי ההלכה (שלא לדבר על האסוציאציות הרגשיות הנלוות אליה ונקשרות לשואה) - הולך וגדל, ואני חוששת שכשם שיהודים מתחברים פחות ופחות לדרך החיים היהודית, כן הם יתחברו פחות ופחות לדרך המוות היהודית. אולי אם יבינו מה עושה חברה קדישא, יבינו יותר גם את הערך הרוחני של הקבורה היהודית ואת משמעותה.

תחושת היתמות חוזרת

טקס הטהרה משרה עליי הלוך רוח מהורהר. כשאני מלבישה אישה בתכריכים אני שואלת את עצמי על חייה: מה היה חשוב לה, על מה חלמה, האם ידעה אושר או חיים קשים? האישה המוטלת לפניי מופשטת מכל ההיסטוריה שלה. האם הייתה טיפוס של אשת חיל, שאת שבחיה מזמרים בערב שבת? האם קמה בעוד לילה לתת טרף לביתה וחוק לנערותיה? האם פרשה

ורק באדם המת. בתפילת שחרית נמנים הדברים שהאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, ואלה הם: כיבוד אב ואם, ביקור חולים, הכנסת אורחים ולוויית המת. המעשים הקשורים במתים מכונים "חסד של אמת", מעשה אלטרואיסטי לחלוטין, שכן אין כל אפשרות לצפות לתמורה מן המת.

שנים אחדות צייתי להוראה, לא סיפרתי לאיש שאני משתתפת בעבודת החברה קדישא וכמעט שלא דיברתי על כך בבית. אבל לפני כמה שנים שוחחתי בסעודת שבת בצהריים עם אישה אמריקאית, והשיחה שינתה לחלוטין את האופן שבו אני רואה זאת. אינני זוכרת בדיוק איך עלה הנושא בשיחה, אבל היא פשוט התחילה לדבר על עבודתה בחברה קדישא של מקום מגוריה. נדהמתי מהפתיחות שבה דיברה, ובלי להזכיר את מעורבותי בנושא אמרתי בקלילות משהו כמו "איך זה שאת מדברת על זה בכזאת פתיחות? ממה שידוע לי בבריטניה, לא נהוג לדבר על זה ואפילו מקפידים מאוד להסתיר את זה". אחד המסובים התנגד לדבריי ואמר: "אני מעורב בחברה קדישא אצלנו, ואף אחד לא אמר לי שאסור לדבר על זה".

השתקת נשים ככלל היא נוהג המשמח את לבם של רבים, אך אותה מכרה אמריקאית שלי לא התכוונה לשתוק. היא גם לא התרברבה. היא פשוט ציינה עובדה, הדגישה שזאת מצווה, ככל המצוות שעלינו להשתדל לעשות. היא אמרה, בצדק, שצריך לדבר על כך כדי שאנשים נוספים יצטרפו. יש לעסוק בכך מפני שזהו טקס יפה, הכורך בכפיפה אחת את החיים ואת המוות. איך תוכל הקהילה להבטיח את המשך קיומה של חברה קדישא אם עבודתה תהיה אפופה מסתורין?

התרשמתי מאוד מדבריו של גנרל המארינס ג'ון פ' קלי על הטיפול בחיילים הנופלים בקרב מעבר לים - נוהל שרוב האזרחים אינם מכירים כלל:

חבריהם עוטפים אותם בכל דבר שעשוי להיחשב לתכריך, מעלים אותם למסוק ושולחים אותם הביתה. התחנה הראשונה היא אריזה בקרח, וזה נעשה ברוב המקרים במובלעת טיס בשטח אויב. ואז מטיסים אותם בדרך כלל לאירופה, שם אורזים אותם שוב בקרח ומטיסים אותם לבסיס חיל האוויר בדובר, שם מטפלים בשרידי הגופה, חונטים אותה, מלבישים

4 הבית הלבן, לשכת מזכיר העיתונות, 19 באוקטובר 2017.

5 בראשית כג יט.

כפה לעני וידיה שילחה לאביון? האם פתחה פיה בחוכמה ותורת חסד על לשונה? ואיך יזכרו אותי?

איזו משמעות תהיה להיעדרה בעיני הנותרים? כשבנותיי היו קטנות, שאב־תי מניסיוני כבת להורים. עכשיו, כאם לנשים בשנות העשרים לחייהן, אני מוצאת את עצמי מיותמת שוב. אינני יודעת בדיוק איך להיות אם לנשים בוגרות. כשבתי הגדולה סיימה אוניברסיטה, שמחתי כל כך שאני יכולה להשתתף בטקס הסיום שלה. היא חשבה שאני פשוט גאה בה, כפי שאכן הייתי, אבל היה רובד נוסף שאותו לא יכלה לשער: שמחתי להיות נוכחת בטקס כדי שהיא לא תצטרך להתעמת עם ההשפלה הפומבית של היותה בת לאם מתה. עד היום אני מצטערת שלא סיפרתי לאבי על טקס הסיום שלי, על כך ששללתי ממנו את ההזדמנות ליהנות מהרגע. אמרתי לעצמו שאני לא "מאמינה" בטקסי סיום ובכל הטרראם הנלווה אליהם. שכנעתי את עצמי שהטקסים הללו חסרי כל משמעות, ושכל מקרה אבי לא היה מבין או מתעניין בהם. האמת היא שהייתי נבוכה מכך שאמי מתה.

מחזור הקדיש

כָּל בְּנֵי הָאָדָם מֵתִים בְּסוֹף סְפִירָה

אַרְכָּה אוֹ קְצָרָה, [...]

וּמְלוֹת הַקָּדִישׁ הַקְּשׁוֹת הֵן כְּמוֹ מִטַּח יְרִיּוֹת

לְתוֹךְ שְׁמֵי הַקִּיץ הַבְּהִירִים.

יהודה עמיחי, "אמי מתה בשבועות"

אני חושבת על מוות מדי בוקר, כשאני מתעוררת, כי אני אסירת תודה שהצלחתי לעבור את הלילה ללא פגע. אני מברכת את ברכת "מודה אני", הבעת תודה על החזרת הנשמה. בין אם היום המצפה לי הוא יום של שמחה ובין אם הוא יום של מתח, אני אסירת תודה על עצם היותו. כלומר, כמובן, כל עוד אגיע אל סופו ללא אסון. שלושה ימים בחיי עוותו לנצח בידי המוות. הראשון היה ב-1980 בבית, כשיומי החל ללא כל סימן מבשר רעות והסתיים באם מתה. ב-1992 קרה דבר דומה. התעוררתי לבוקר קיץ חמים ויפה בניו יורק, אך היום הסתיים בחורף במלבורן, עם גופתו הקרה של אבי המת. וב-2017, כשאור הבוקר הלונדוני עלה, צלצל הטלפון והתבשרתי שאחי הקטן באוסטרליה מת פתאום בחדר הכושר שעות אחדות קודם לכן. יש מסורת ולפיה משהו שקורה שלוש פעמים נחשב ל"חזקה", דבר שעתידי לקרות שוב ושוב. האם פירוש הדבר שלעולם לא אצליח להיפרד מיקיריי ולעולם לא אהיה מוכנה?

אכזרית? למען האמת צברתי ניסיון כה רב במיתות כאלה שנראה לי טיפשי להמשיך לשאול את השאלה הזאת.

כשהמטוס נחת בסינגפור הייתה תיבת הדואר האלקטרוני שלי מלאה מכתבי תנחומים. כמה מהם כללו סיפורים קטנים על העזרה שאחי הושיט לכותביהם. כשהגעתי למלבורן, "קפיצה קטנה של תשע שעות בלבד" כפי שהזכיר לנו הטייס בעליצות, מצאתי עוד הרבה אימיילים. חבר אחד הזכיר לי שניסיונו הראשון של אחי בעבודה קהילתית היה שלושים שנה קודם לכן, באגודת הסטודנטים היהודים של אוניברסיטת מלבורן. חיכתי בלבי. דווקא אני למדתי עבודה סוציאלית ואף עסקתי בתחום מפני שרציתי לעזור לאנשים, ובאידיאליזם הנעורים שלי התרעמתי על אחי שהלך ללמוד ראיית חשבון, שסימלה בעיניי את הרעות החולות של הקפיטליזם. בסופו של דבר אני בטוחה שאחי עזר בהתנדבות להרבה יותר ארגונים ואנשים פרטיים בקהילה לנהל את ענייניהם הכספיים מכפי שאני עשיתי או אעשה אי פעם.

קדיש ראשון

'כשאחי נפטר הייתי מבוגרת יותר, חכמה מעט יותר, ונחושה לעמוד על שלי במחזור הקדיש - מעין תיקון לכל הקדישים שלא אמרתי על הוריי. יש חמישה סוגי קדיש⁶ וברבות השנים למדתי להכירם. הקדיש הראשון שלי הוא הקדיש המיוחד השמור ללוויות או להשלמת מסכת תלמודית. אני עומדת ליד הקבר. הארון נטמן זה עתה ומאות אנשים מבקשים לכסותו ברגבי עפר. קולי צרוד, נשימתי מהירה, רגליי רועדות. אני יכולה לקרוא את המילים אבל מתקשה לבטאן בקול. אני מציצה בחלקת הקבר הבודדה - הורינו קבורים במרחק כעשרים קילומטרים משם, בבית הקברות הישן של ספרינגווייל במלבורן, אך הוא מלא עד אפס מקום. גם עתה אין הורינו יכולים להקל עליו בשעתו הקשה. לינדהרסט הוא בית קברות חדש יחסית בקהילה היהודית ואחי יצטרך אפוא להכיר אנשים חדשים ועם הזמן לקבל את פניהם של הבאים בתור ולהבטיח שימצאו מנוחת עולמים נוחה.

כשאני חושבת על הטקסים סביב מות הוריי אני זוכרת רגעים מרכזיים אבל אינני בטוחה שהתהליך כולו זכור לי. כשאמי נפטרה הייתי המומה מכדי לקבל החלטות בעצמי, וכשאבי נפטר הייתי עצובה מכדי לעמוד על "זכויותיי" כאישה במרחב דתי.

מותו של אחי היה שונה. בבוקר יום ראשון אחד ביוני 2017, ממש כשעמדתי לצאת לחדר הכושר, צלצלה אליי גיסי מאוסטרליה. ואז הבחנתי שהיו לי כמה שיחות שלא נענו מאז חמש וחצי בבוקר.

"יש לי בשורות רעות... מת... בחדר כושר. התקף לב".

עמדתי רועדת ולא הצלחתי לומר יותר מאשר "אני לא מאמינה, אני לא מאמינה". ידעתי שאצטרך לעבור למצב של פעילות מנהלית ולהזמין כרטיס טיסה לאוסטרליה ללוויה. השנים המעצבות של חיי עברו עליי באוסטרליה. מבחינות רבות זה מקום נפלא, אבל בשבילי הוא מקום נגוע באובדנים גדולים ובעצב גדול. עם מותו של אחי נחתם גורלה של אוסט-רליה בעיניי כארץ גזרה. פתאום נותרתי היחידה מכל המשפחה הגרעינית שבה גדלתי, אם כי, בדומה לענף גזום של שיח ורדים, צימחתי ענפים ומשפחה משלי.

עוד באותו ערב עליתי למטוס, אבל טיסות לאוסטרליה הן בדרך כלל טיסות מלאות אנשים שמחים ומחייכים הנוסעים לחופשה, לפגישה משפחתית או לחגיגה כלשהי. ישבתי וייבבתי חרש והרגשתי לגמרי לא שייכת למקום שכל-כולו ציפייה עולצת לשמחה ולידידות. בניגוד קודר לכך, טיסות העבודה הקצרות שמביאות אותי למקומות שונים באירופה מלאות תמיד אנשים עסוקים לבושי חליפות הנמנעים מיצירת קשר עין, יושבים עם לפטופים פתוחים ומקפידים להיראות חשובים ומוכנים לשיבות עסקים.

אותה טיסה לאוסטרליה נתנה לי תחושת דז'ה וו שרק הגבירה את הקושי. 52 שנה קודם לכן, כשגרתי בניו יורק, צלצל אליי אחי בבוקר יום ראשון אחד וסיפר שאבינו לקה בהתקף לב קטלני. עליתי על מטוס ונסעתי לקבור את אבי. מותו הפתאומי נראה לא מציאותי ועד היום הוא נראה לי כך. איך ייתכן שאדם במלוא אורו יכול להיקטף מן החיים בצורה כה אקראית, כה

יחידת תפילה. "קדיש דרבנן", הנאמר אחרי דרשה קצרה המתמקדת בקטע תלמודי, ו"קדיש יתום" נעשים שניהם למלוויי הקבועים בנקודות שונות במהלך התפילה. בכל אחד יש שינויים קלים הנאמרים בשלוש התפילות היומיות - שחרית, מנחה ומעריב. האבלים אומרים הן קדיש דרבנן והן קדיש יתום, ומילותיהם נעשות אפוא מוכרות יותר ויותר. המלמול מעודד ומנחם באופן מפתיע.

במהלך השבעה במלבורן הלכתי להתפלל בבית הכנסת של אחי והתרגשתי מהכבוד והנימוס שבהם נהגו בי: אחי היה מעמודי התווך של בית הכנסת ושוב ושוב שמעתי כמה היה חביב על האנשים. בסוף כל תפילת שחרית התיישבתי כנהוג על שרפרף נמוך והמתפללים עברו על פניי ואמרו את מילות הניחומים המסורתיות. אחד התחייב לומר קדיש על אחי כל השנה. ואז הכול התפזרו לפעילותם היומיומית ואני ביליתי את היום בחברת עשרות מנחמים, חברים שלא ראיתי זה שנים.

תפילת ערבית התקיימה בבית עם המון מבקרים ונאומים קצרים. פעמיים במהלך השבעה בא משהו וביקש "לשאול" כמה גברים להשלים מניין לשבעה של אדם קשיש ברחוב הסמוך. לפעמים, כשהרגשנו מוצפות מהמוני המנחמים, חשבתי בלבי כמה רע יותר כשאין מנחמים כלל.

לפנות מקום לאבלים

תפילת ערב שבת מתקיימת בבית הכנסת. כיוון שאני אבלה, אני ממתנה בחוץ בזמן החלק המושר של התפילה. אני עומדת במבואה עם אישה נוספת שאמה הקשישה נפטרה בתחילת אותו שבוע. ברגע מסוים בתפילה קמה הקהילה כולה על רגליה ואחד הגבאים בא ללוותנו פנימה. כשאנחנו נכנסות, מקבלים את פנינו במילים המוקדשות לאבלים: "המקום ינחם אתכם בין שאר אבלי ציון וירושלים".

הרב נושא דרשה קצרה המזכירה לקהילה כי יש בה שתי נשים אבלות חדשות ומבקש מהגברים לומר קדיש בנחת ולוודא שהאבלות לא יישארו מאחור. התפילה כתובה באותיות עבריות אך בשפה הארמית, ונחוץ זמן להתרגל לדרך ביטוייה. איש אינו מעז להתנגד לבקשת הרב, הנאמרת ברוב

על פי המסורת נוהגים רק גברים לומר קדיש וכך נהוג ברוב הקהילות האורתודוקסיות. אבל רבנים רבים סבורים שגם נשים יכולות לומר קדיש.

למעשה, עוד ועוד קהילות אורתודוקסיות, לרבות בבריטניה, מעודדות נשים לומר קדיש. לרב של אחי היה ברור שנרצה לומר קדיש, והוא ראה זו בעין יפה.

קולות נשים

גוף הספרות שנכתב בידי נשים ששיתפו את חווייתן באמירת קדיש מלמד על מכשולים רבים - מרבנים שאינם ששים לסייע וקהילות שאינן מקבלות זאת בברכה ועד המבנה האדריכלי של בית הכנסת ומתפללות שמשכנעות את האבלות שלא ראוי לנשים לומר קדיש. יש המציינות שהנושא הזה הוא שגרם להן בסופו של דבר להתנתק מהחיים הדתיים.⁷

הלוויה של אחי נערכה לפנות ערב, וכדי שיום הלוויה ייחשב ליום הראשון לשבעה התכוונו להתחיל את השבעה בשיבה על כיסאות נמוכים באולם הלוויות לפני רדת החשיכה. בגלל הציבור הגדול שבא לקבור את אחי ובגלל השעה המאוחרת לא היה זמן לחזור לאולם בעוד מועד, ובאלתור מלבורני טיפוסי מיהרו כמה גברים חסונים והביאו מבית הלוויות כיסאות אל חלקת הקבר. התיישבנו ברוח החמימה של מלבורן לצד הארון שנטמן זה עתה לקבל את מנחמינו הראשונים. בדעתי עלה מזמור תהילים קלז: "עַל נְהִירוֹת בָּבֶל שָׁם יִשְׁבְּנוּ גַם בְּכִינוּ בְּזָכְרָנוּ אֶת צִיּוֹן". וכאן ישבנו אנו, על שפת הקבר, ובכינו בזוכרנו...

קדיש לשבוע

האבלים לומדים להכיר היטב את שגרת הקדיש. אני פוגשת את ארבע הגרסאות האחרות של הקדיש הנאמרות דרך קבע בבית הכנסת: ישנו "חצי קדיש", שהוא הצורה הפשוטה ביותר של התפילה המפרידה בין חלקים של יחידת תפילה. ישנו "קדיש שלם", הנאמר בסיום החלק המרכזי של

⁷ Kaddish: Women's Voices Smart, Michal & Ashkenas, Barbara [eds] Urim Publications, 2014. אוסף זה הכולל 52 מאמרים הוא דוגמה טובה, אך יש עוד רבים אחרים.

"בעלך יוכל להגיד קדיש. תיכנסו, תיכנסו".

שנינו נכנסנו, ובין מדפים של שימורי טונה ופסטה יבשה התכנס מניין רבגוני והתפילה החלה. עמדתי מרוחקת מהגברים וכדי לא לפגוע באיש אמרתי קדיש בשקט, אבל כעסתי שזה בכלל מטריד אותי. הייתי אסירת תודה על כך שאיש לא עצר אותי ואיש לא ביטא מורת רוח. שאלתי את עצמי אם לגברים האלה אין אימהות, רעיות, בנות, אחיות. מדוע לא יוכלו נשות באר שבע, אם רצונן בכך, לקיים את טקסי האבל בדיוק כמו הגברים?

באותו חודש אבלות חשבתי הרבה על ילדותנו. אחי ואני נודענו בכינוי "ילדי המילק-בר", כי גרנו מעל המילק-בר [חנות הנוחות] של הורינו במלבורן. מדי יום אחרי הלימודים היינו חוזרים הביתה, צופים בהרבה יותר מדי טלוויזיה, ואז, כשהאורות כבו, היינו יורדים בשקט למטה לגנוב שוקולדים וממתקים אחרים. הורינו העמידו פנים שאינם מבחינים בכך. בבקרים היה סטן האופה לוקח אותנו במשאית החלוקה שלו ומוריד אותנו בדרך בבית-הספר היסודי הסמוך. הילדים האחרים קינאו בחיי המילק-בר שלנו, ובשבילנו היה זה סתם משחק. רק בצעירותי התחלתי להבין שניהול החנות לא היה משחק כלל וכלל. להורינו המהגרים, שלא זכו להשכלה ולא רכשו מיומנויות ולעומת זאת עבדו 18 שעות ביממה, זו הייתה הישרדות. הם הקריבו קורבנות כדי שאנחנו נזכה בחיים נוחים יותר.

בילדותנו לא חשבנו שהורינו מצולקים או שיש משהו חריג בהחלטתם להביא ילדים לעולם. נדהמתי אפוא כשנתקלתי בספרו של אימרה קרטס **קדיש לילד שלא נולד**.⁸ קרטס, ניצול שואה מהונגריה וחתן פרס נובל לספרות ב-2002, מציב את הדמות שלו לומר קדיש על הילד שהוא לא מוכן להביא לעולם שידע את השואה. גישה זו עמדה בסתירה לכל מה שידענו על ניצולים שהולידו ילדים ושיקמו את קהילותיהם, למרות חוויות השואה. הייתי מוקפת בניצולים שרצו, כפי שרצו הוריי, להרחיק ככל האפשר מאירופה - ולפיכך גדלה הקהילה היהודית של מלבורן בצורה מעריכית בשנות הארבעים המאוחרות ובשנות החמישים. אפשר לומר שמלבורן אימצה את הגישה שבה דגל הרב-הפילוסוף אמיל פקנהיים, קבע כי המצווה

רגישות וטקט. הדרך שבה בחר הרב להתמודד עם רצוננו לומר קדיש נוגעת מאוד ללבי. היא מעידה שהצורך הזה מוכר יותר ויותר בקהילות אורתודוקסיות רבות, גם אם לא בכולן. השוויון בפני הקדיש אינו נתפס עוד כדרישה רדיקלית, מרדנית או אקסצנטרית.

הדור שלי מציב אפוא דוגמה לנשים צעירות יותר ומעלה את רף הציפיות שלהן בכל רמות המעורבות בטקסים הדתיים. אימהות מורות לבנותיהן שיש חשיבות לקולותיהן, לתפילותיהן, וכאשר מסרבים לתת לאישה לומר קדיש שוללים ממנה את מקומה בקהילה. שוללים את זכות הקיום שלה

קדיש לשלושים יום

על הורים שהלכו לעולמם אומרים קדיש 11 חודש, אבל על בן או בת זוג, על ילד או על אח שלושים יום בלבד. עזבתי את מלבורן יומיים אחרי שקמנו מהשבועה והגעתי ללונדון בשעה 05:30 בבוקר יום שישי. נסעתי מיד לבית הכנסת שלי לתפילת שחרית הנערכת תמיד ב-07:20. ידעתי שלא תהיה לי בעיה בבית הכנסת שלנו, כי הרב שלנו מעודד נשים לומר קדיש, ואני עצמי אמרתי במשך שנים קדיש בימי השנה למות הוריי.

עד סוף אותו חודש אמרתי קדיש שלוש פעמים ביום. בערבים הצטרפו אליי תמיד שתי נשים נוספות מהקהילה שהתאבלו על הוריהן. החוויה התישה אותי מבחינה גופנית ורגשית אך גם ניחמה אותי.

סיפור הקדיש החביב עליי

זמן רב קודם לאלו הזמנו בעלי ואני כרטיסי טיסה לביקור בן שלושה ימים אצל בתנו החיה בבאר שבע. לכל אחד יש סיפור קדיש מיוחד משלו, והסיפור שלי שייך לאותו ביקור. עמדנו בתחנת האוטובוס בבאר שבע והיה עלינו להמתין שעתיים לנסיעה. בצהריים יצא גבר חסון מהמינימרקט והחל לחפש גברים למניין. הוא ניגש לבעלי, ואף שהיססתי תחילה, עודדתי אותו להיכנס לתפילת מנחה כדי שאוכל לומר קדיש. שאלתי את האיש אם אוכל לומר קדיש. הוא הסתכל בי במבוכה מהולה בזלזול.

8 אימרה קרטס, **קדיש לילד שלא נולד**, מהונגריה איתמר יעוז-קסט, ספרות עכשיו, 2002.

התרי"ד במספר היא לא להעניק להיטלר ניצחון אחרי מותו - שהישרדותם של חיים יהודיים אותנטיים היא צו השעה.⁹

הדור השני

רבות נכתב על "הדור השני", ילדי הניצולים, ואין ספק שראיית העולם שלי עוצבה על ידי השואה. ספרה פורץ הדרך של הלן אפשטיין¹⁰ העניק קול לדור שלי ולגיטימציה לרבים מרגשותינו ותסכולינו. דגש רב ניתן לניצולים שהצליחו להגיע להישגים מצוינים או לניצולים שהטראומה שחווי שיתקה את נפשם, אך אין די הכרה בניצולים רגילים בצורה יוצאת דופן - האנשים שבאו לארץ חדשה בידיים ריקות, עבדו קשה, הקימו משפחה, התפרנסו בכוחות עצמם וחיו חיים שקטים וטובים, נקיים משנאה. אלה היו הוריי. אמי, שבילתה חיים שלמים במסתור בילדותה, ואבי, שהיה אסיר במחנה ריכוז. כמו חבורת הניצולים שבתוכה חיו, גם הם היו יוצאי דופן ברגילותם. בניגוד לקרטס, תגובתם לטראומה ולחורבן הייתה דווקא הבאת ילדים לעולם.

קדיש אחרון

אני מציינת את יום השנה הראשון למותו של אחי ויש לי תחושה שזהו רגע מכונן. איכשהו אני מרגישה שעליי לעשות את הקדיש המסוים הזה "נכון", וכשמילות הקדיש יוצאות מפי אני לא רק חושבת על אחי אלא גם חשה הכרת טובה עצומה על התמיכה שאני מקבלת מבעלי האוהב ומבנותי המ־תחשבות. אמנם אני חיה בלונדון כמעט שלושים שנה, אך נדרשו לי שנים רבות להרגיש כאן בבית. תחילה חשתי עקורה ומבולבלת, זרה, ואף על פי שדיברתי אנגלית לא ידעתי לפענח את הרמזים החברתיים. ברבות השנים למדתי לראות בתחושת הניתוק הזו צער בלתי פתור על מה שהותרתי אחריי באוסטרליה. נדמה היה לי שילדותי ממשיכה להתקיים, שמשפחתי עדיין שלמה ושחבריי נשארו בדיוק כפי שהיו כשגדלנו מפני שעדיין לא

הקימו לעצמם חיים משלהם. עוד שנים רבות השתוקקתי לחזור לשם ולהשתייך, להרגיש שיש מקום שבו יש חשיבות לקיומי.

המפה של חשיבות קיומי

התברר שיש חשיבות לקיומי במקום שאליו הגעתי ולא היה כל צורך שאהיה בארץ רחוקה. שוב ושוב אני מופתעת לגלות שיש לי חיים וחברים בלונדון שהגדירו את תקופת חיי הבוגרת ושממשיכים לתמוך בי.

גם לאמפתיה יש חשיבות. אני חושבת על הטרגדיות היומיומיות הנופלות בחלקם של אנשים תמימי דרך בעולם כולו. שברירותם של החיים מחייבת אותנו להעריך את מה שיש לנו. כשאנשים שואלים לשלומי אני נוהגת להשיב: "התעוררתי הבוקר, אז הכול בסדר". לפעמים התשובה הזאת מעוררת מין צחוק מתוח, אבל אני חיה באמת ובתמים במודעות ברורה שהכול יכול להשתנות כהרף עין. אי-הוודאות הזאת מעצבת את המציאות שלי. הלוואי שיכולתי לומר שהיא מאלצת אותי להעניק חשיבות לכל רגע ורגע, אלא שלמרבה הצער אני מבזבזת זמן רב על הרהורי מה-עשוי-היה-לקרות, או מה-עשוי-עדיין-לקרות, ולא תמיד מצליחה למקד את הכרת הטובה בהזדמנויות המופלאות הנמצאות לנגד עיניי.

באותו חודש אבל ראשון על אחי, לאורך שלושים ימים אינטנסיביים, בנית את חיי סביב הקדיש. מדי בוקר מיהרתי לבית הכנסת, ומיהרתי הביתה מהעבודה כדי להספיק לקדיש הבא. כעבור שנה, אף שלא אמרתי קדיש זה חודשים אחדים, הזדהיתי עם ליאון ויזלטיר, שבחיבורו המכונה בפשטות "קדיש" כתב בצורה מרגשת על יציאתו משנה שלמה של אמירת קדיש.

זהו לי הבוקר הראשון ללא קדיש. עכשיו אני אֵבֶל ללא כלי... כשהאחרים קמים לומר קדיש אני קם אתם אך עומד ושותק. אני אתם אך אינני אחד מהם, אני אֵבֶל בדרכו החוצה מן האבלות, אדם בתחנת הביניים של הצער, שסוף סוף זכה לקבל את השחרור מחברת המוות.

גם אני מרגישה משוחררת, אבל אני חוששת שאותה תחנת ביניים עלולה לקרוא לי לשוב.

⁹ Fackenheim, Emil, *The Jewish Return to History*.
¹⁰ Epstein, Helen. *Children of Holocaust Survivors*, 1979

גוש אבן

אנחנו שבים אל זירת הפשע. מאז ביקרנו כאן לאחרונה הגיעו דיירים חדשים. כמעט שנה חלפה מאז מת אחי ושבתי לאוסטרליה לטקס "גילוי מצבה" - תפילה קצרה בחלקת הקבר שבה נחשפת לראשונה בפומבי מצבתו של המנוח. בישראל נוהגים לערוך את הטקס הזה בתום השלושים למוות, אך מחוץ לישראל מקובל יותר לעשות זאת לקראת סוף השנה הראשונה. אנחנו מתכנסים שוב - גיסי ואחייניותיי מגייסות את חוסנן הנפשי ואת אהבתן לבעל ולאב ומכבדות אותו באצילות. אני אסירת תודה לחבריי שבאו אתי שוב לבית הקברות, ביטוי לאכפתיות ולתמיכה שאינן מכזיבות אף פעם.

המילים החרותות על המצבה נקראות בקול. מקובל למנות את בני המשפחה על המצבה: אב מסור ל... רעיה אהובה ל... בן יקר ל... בת יקרה... העובדות הן החלק הפשוט. האתגר האמיתי הוא בחירת הכתובת על המצבה. הניסיון לצמצם את חייו של אדם למילים ספורות נראה אכזר, אטום-לב, הקטנה של מהותו, ובכל זאת כך אנו עושים, וזה מה שייוותר לדורות הבאים, וגם לאנשים זרים הבאים לטייל בבתי קברות. טיפ קטן: תכננו מראש. אני שוקדת כבר שנים על ניסוח כתובת המצבה שלי, אם כי עדיין לא מצאתי את האמירה המדויקת.

הטקס מסתיים, אומרים קדיש, וכנהוג, אנשים מניחים אבנים על הקבר - סמל המציין קביעות וזיכרון. אנחנו משתהים קצת ליד המצבה ואז חוזרים לאיטנו אל מגרש החניה ושם מתפזרים וכל אחד נוסע לביתו - השארנו מאחורינו את עולם המתים ואנו שבים אל עולם החיים. אבל החיים נושאים בתוכם את המתים, את האבות והאימהות שיצרו אותם, שהיו יקרים ללבם ושאבדו להם בזמן אמיתי, ואת אלה שטרם נולדו. זהו העתיד שאותו אנו מצווים לאחוז בשתי ידיים.

יארציט

שלום עליכם הציע למשפחתו לערוך לו אזכרה ייחודית:

על קברי, ואחר כך במשך כל השנה, וביום הפטירה בשנים הבאות, יקרא קדיש אחריי בני יחידי, אשר נשאר בחיים, וגם חתניי, אם יהיה רצונם בכך. ואם לא יהיה חפצם בזה, או לא תהיה שעתם פנויה, או הדבר יהיה בניגוד להשקפתם על ענייני אמונה ודת, הרשות בידם לצאת ידי חובתם רק בזה, אשר יתאספו כולם, הם ובנותיי ונכדיי, וגם ידידיי אנשי שלומי בתוכם, ויקראו את דברי הצוואה הזאת, וגם יבחרו סיפור אחד מסיפורי המעשיות שלי, מאלה המבדחים ביותר את הדעת, ויקראוהו בכל לשון שהם שומעים יותר, ומוטב שייזכר שמי ביניהם מתוך שחוק משלא ייזכר כלל.¹¹

לטקסי האזכרה הקונוונציונליים יותר שאני עורכת אני מתייצבת בג'רון חנוק, כלל לא משועשעת כמו שלום עליכם. האזכרה - יארציט בפי האשכנזים (ביידיש) או נחלה בפי הספרדים (בעברית) - מתקיימת ביום השנה למוות על פי הלוח העברי. אני מצפה תמיד לשלושה שבועות קשים רגשית שבהם אציין את מותם של אמי, אבי ואחי. באופן פרטי זהו יום של הרהורים אישיים ומנהגים כמו הדלקת נר זיכרון בבית, אמירת תהילים, מתן צדקה ועלייה לקברי המתים. באופן ציבורי נדרש מניין לאמירת קדיש. בהזדמנות זו אפשר גם לספר את סיפורם, שכן היארציט מתווך בין הצער הפרטי לחיי הקהילה, בין עולם המתים לעולם החיים.

אני מתכננת את ימי הזיכרון חודשים מראש, כי עליי להגיע לבית הכנסת בערב ובבוקר. אני מפנה את היומן מכל נסיעה, דוחה פגישות עבודה מאוחרות ומוותרת על פעילות בוקר מוקדמת בחדר הכושר. כיוון שאני גרה בלונדון, אינני יכולה לצערי לעלות על קבריהם במלבורן, אבל יש לי תצלומים של המצבות ואני מקדישה זמן להתבוננות בכמה תצלומי משפחה ישנים, לקריאה חוזרת ביומני נעורים, בניסיון לשחזר את חייהם של אלה ששוב איני יכולה לשאול את פיהם.

11 צוואת שלום עליכם בתרגום י.ד. ברקוביץ כפי שהתפרסמה בסוף ספרו של שלום עליכם **חיי אדם** בכל המהדורות עם תיקוני כתיב ופיסוק קלים של דוד אסף, בתוך https://onegshabbat.blogspot.com/2018/12/blog-post_21.html.

יזכור ובושה

לצד יום השנה, נוהגים לומר תפילת יזכור ארבע פעמים בשנה - בפסח, בשבועות, ביום כיפור ובשמיני עצרת - בדרך כלל בבית הכנסת, אבל אפשר לומר זאת גם בבית.

בבתי כנסת רבים בתפוצות, אנשים שהוריהם בחיים נוהגים לצאת החוצה בזמן תפילת יזכור. כשהייתי הרבה יותר צעירה חשתי במבטי רחמים. ככל צעירה וכאם צעירה הרביתי לשמוע מפי חברים בעלי כוונות טובות על היתרונות של מצבי כיתומה - למשל העובדה שהוריי לא מותחים ביקורת על סגנון ההורות שלי או על הצורך לבחור בין בית אמי לבית חמותי בליל הסדר. עם זאת בשנים האחרונות, ככל שאנו מתבגרים, יותר ויותר מחבריי נשארים בבית הכנסת בתפילת יזכור כי גם הם הצטרפו לקהילת היתומים. לבי יוצא עתה אל הצעירים והצעירות שנשארים בבית הכנסת, רבים מהם בני פחות מעשרים או קצת יותר מעשרים, שאיבדו הורה. אני רואה את עצמי בעיניהם המושפלות, המנסות לחמוק מתשומת הלב של הנוכחים.

נדמה לי שהייתי "אם טובה די" לבנותי, כפי שמכנה זאת רופא הילדים והפסיכואנליטיקאי האנגלי ד"ר ויניקוט, אבל אינני בטוחה שהייתי "בת טובה די". גם בעלי איבד את שני הוריו בגיל צעיר (וזו כבר סיפור אחר) ועתה, כעבור ארבעים שנה, אני מגלה שאני מתנצלת על כך שאינני צריכה לדאוג להורים מזדקנים, שאין לי חותנת מעצבנת שצריך לקחת לרופאים, אב שאיבד את זיכרונו ומשוטט בפיג'מה ברחובות השכונה, אם שסובלת מדלקת פרקים או חותן עם סרטן בערמונית.

הריק שהותירו הורים שאינם

כבת ללא אם לא יכולתי להזדהות עם חברותיי שהתלוננו על אימותיהם. רציתי שישתקו ודי. אבל עכשיו, כשחברותיי המבוגרות מבקשות למצוא אצלי חמלה למצבן, אני חוששת שאין לי די חמלה. אם הן שוכחות את סיפורי הן יכולות לומר לי: "את הרי יודעת מה זה לדאוג להורים מבוגרים", ואין לי אלא לומר: "האמת היא שאני לא מכירה את ההרגשה". אני חושבת על הילדים שהייתמו בעקבות צונאמי ורעשי אדמה, אסונות טבע

המשבשים את חיי המשפחה הטבעיים, ותוהה מה יעלה בגורלו של דור של צעירים וצעירות שיגדלו את ילדיהם בלי הדרכת הדור שמעליהם.

הורים מזדקנים מגינים עלינו מפני מחשבות על מוות מוקדם. אני חיה בת-חושה עזה שהמוות נמצא ממש מעבר לפינה, אבל כשיש לכם הורה בן שמורים סביר מאוד שתתמקדו בקיצו ולא בקיצכם. כיוון שנגזלה ממני האפשרות לדאוג להוריי בגיל זיקנה אני מגלה בתוכי מרירות על כך שנגזלה ממני גם ההזדמנות להצטיין בתפקיד הבת הטובה שתמיד רציתי להיות. וכך, אף שאינני יכולה להיות אחת מאותן נשים המביעות תסכול וממתיקות סוד עם חברותיהן על הוריהן, אני יכולה לומר להן שאין להן מושג בדבר הריק העצום הממתין להן אחרי לכתם.

איך יידעו בנותיי לטפל בי בעתיד אם מעולם לא ראו אותי מטפלת באדם אחר? רוב הילדים מתנסים באבל על דור הסבים, כפי שהם לומדים מקבורה מכובדת של קרוב משפחה קשיש מה ראוי לעשות. זו חוויה שכיחה יחסית שהם יכולים לדבר עליה עם חבריהם. לבנותיי, כיום בשנות העשרים לחייהן, צפוי הלאה לא קטן.

למרות הבגרות לכאורה, למרות המשכנתה, אינכם אחראיים לגמרי לחייכם עד שהוריהם הולכים לעולמם. לא פעם תהיתי מה פירוש הדבר להיות ילד-מבוגר בן חמישים. זמן כה רב אינני ילדה של מישו, עד שקשה לי לתאר לעצמי מצב כזה.

לי אין מטלות מעיקות, איש לא מחכה בקוצר רוח לשיחת הטלפון היומית אתי, אינני נדרשת להתמודד עם מערכת בריאות נוקשה, אינני מטפחת טינה על קריירה שנדחתה בגלל הצורך לטפל בהורה תשוש ודועך, אינני חייבת לבוא לארוחות צהריים כפויות בימי ראשון, אינני נדרשת לשלם מכיסי על טיפול רפואי ואינני רבה עם בן זוגי על הטיפול בהורינו.

כאן בדיוק טמונים הרגשות המסוכסכים ותחושת האשמה הסודית שלי: בהיותי נטולת הורים, אני קצת עצובה כל יום, אבל לפעמים זו הקלה גדולה.

הלב עולה על גדותיו

היחידה לטיפול נמרץ היא ארץ נוכרייה ולא מומלצת לביקור. ואף על פי כן מצאתי את עצמי מהלכת שם לאטי, קהת חושים ומבולבלת, בראש השנה תשע"ח (ספטמבר 2017). בצעדים מהוססים, מעוטרת בצלקות מרשימות, הצלחתי להגיע הביתה ליום כיפור. בעקבות מות אחי חשתי צורך לפנות לייעוץ רפואי, ושם התברר כי אני הבאה בתור. אחרי שעברתי ניתוח מעק־פים מרובע, הבנתי שאחי הציל במותו את חיי.

ימים שלמים הדהדו באוזניי השורות מתפילת "ונתנה תוקף":

**"בראש השנה יִקְתְּבוֹן וּבִיּוֹם צוֹם כִּיפּוּר יִחַתְמוּן, כַּמָּה יַעֲבְרוּן
וּכְמָה יִבְרָאוּן, מִי יַחִיה וּמִי יָמוּת..."**

המנתח המומחה הסביר כי עליו לבתר את עצם החזה שלי כדי להגיע ללבי. אהיה כמו העגלה, העז והאֵיל שבותרו בתווך כדי ליצור ברית נצח בין אלוהים לבין אברהם,¹² אלא שהברית שלי הייתה עם חבריי: עצם החזה שלי חשפה זמנית את לבי כדי שיוכל להחלים פיזית, אך גם אפשרה ללב החשוף לספוג את שפע איחולי ההחלמה והאהדה שקיבלנו משפחתי ואני. תפרי פלדה מופלאים מעידים על החלמתה המושלמת של עצם החזה, אך הגבשושיות הקטנות והתפוחות הן רגשות החיבה והרוך שהיו רבים מהכיל.

12 ברית בין הבתרים, בראשית טו, ט-י.

נוצרת לי לא היה לי שום ערך; העובדה שטרם התקיימתי פירושה היה שאין שום צורך שאתקיים. אלא שכיוון שנוצרת, חייבת להיות סיבה להיות: שליחות שרק אני אוכל למלא.

חשש מפני מה שגלום בי

לקיומי יש אפוא חשיבות חיונית לא רק לעצמי אלא לאנושות כולה וליקום כולו. המחשבה הזאת מעיקה עליי. איך ייתכן שהעולם כולו תלוי על בלימה מול המשימה שהוטלה עליי ושעליי למלא? ואם לא אדע מהי אותה משימה? ואם החיוך שחייכתי אל האיש הגלמוד שעל פניו חלפתי הבוקר בפארק הוא המשימה שלי, האם נותרו לי רק שעות ספורות לחיות?

אם להתבסס על התיאולוג אברהם יהושע השל, אני פוחדת מהחיים אולי יותר מכפי שאני פוחדת מהמוות. אני חרדה שמא אבזז לריק את חיי ואני חשה מחויבות להעניק להם משמעות. אני חוששת לבזבז זמן על דברים קלי ערך ולא להגשים את הפוטנציאל שלי, ועוד יותר מכך אני חרדה שמא לא אזהה לעולם את הפוטנציאל הזה. "המטרה שעלינו להציב לנו היא לחיות את החיים מתוך פליאה רדיקלית", כתב השל. "לקום בבוקר ולהתבונן בעולם בלי לראות שום דבר מובן מאליו. הכול פנומנלי; הכול מופלא; לעולם אין להתייחס לחיים באגביות. להיות רוחני פירושו להיות מלא פליאה".

מטבעי אינני קנאית, אבל אני מקנאת באלה שמצליחים לחיות על פי אמת המידה של השל. יותר מכך, אני מקנאת במי שיודעים ליהנות מחופשות, שיכולים לרקוד בחתונות מתוך שכחה עצמית. אני מקנאה באנשים שרואים את הטוב בעולם. אני סבורה שהם תמימים ואולי אפילו קצת טיפשים, אבל אני מקנאת בהם כי אינם פוחדים מהחיים. אין לי דרישות חומריות גדולות אבל אני רוצה עוד זמן, ולא הזמן שכולנו רוצים תמיד - עוד שעה ביום כדי לסיים עבודה מסוימת, עוד כמה דקות לנוח באמבטיה, סוף-שבוע עם חברים לצורך טעינת מצברים. אני מתכוונת לזמן רציני - זמן בעתיד לעזור לבנותיי לבחור שמלות כלה, זמן לשמור על נכדיי ולרקוד בחתונותיהם. אני חושבת על הזמן שנגזל מהוריי ועל ההזדמנויות שהחמיצו. אני מריצה בראשי תמונה דמונית: בתי מתחתנת בישראל. אבי, שאינו נוטה לדבר בפומבי, קם ונושא נאום קצר.

כולנו בונים נרטיב מסוים על חיינו, ואם נחזור עליו די פעמים, הוא יהיה לבסיס שעליו נתכנן את חיינו. הנרטיב שלי היה פשוט מאוד - אמות צעירה. המוות יהיה מהיר, ויהיה טרגי. את הנרטיב הזה ביססתי על המוות המוקדם והפתאומי של שני הוריי. אמנם האשמתי את הנאצים בהתקפי הלב שלהם, ואני עצמי לא התנסיתי בחוויות הקשות שעברו על הוריי, אבל הייתי סמוכה ובטוחה שכך יקרה גם לי.

ואז קרה הבלתי צפוי. אחי הקטן מת פתאום, והנרטיב הזה נעשה שלו, לא שלי. זמן קצר אחר כך, בעקבות התייעצויות עם קרדילוג ומבול של בדיקות שגילו חסימות משמעותיות בעורקיי, שכבתי ביחידת טיפול נמרץ אחרי ניתוח מעקפים מרובע. השדרוג הזה העניק לי, לדברי רופאיי, לפחות 51 שנה לפני שאזדקק להחלפה או להתאמה. "כל אדם הוא בדיוק בגיל הלב שלו", ציין המנתח בנימה לבבית. "אז ראי בכך התחלה חדשה". אילו רק יכולתי להתחיל את חיי מחדש, חשבתי לעצמי, איזה שינוי הייתי רוצה לראות?

מי יחיה ומי ימות

מובן שלא אוכל להניח שיצאתי מכלל סכנה - מדי שנה אנחנו עומדים על פי התהום של "ונתנה תוקף". לקראת לידה אנו ממתינים בחרדה לדעת שהכול כשורה, לקראת אובדן אנו מצפים בחלחלה לאירועי השנה החדשה. יש משהו לא יאה בצפייה לאושר רב מדי בעודנו מנסים להרחיק מעלינו סבל בלתי צפוי, אומללות שאין לבטאה. אך "ונתנה תוקף" אינו עוסק בגורל אישי בלבד - דליקות, שיטפונות, רעשי אדמה, מגיפות ורעב כורכים את החוויה האישית עם החוויה הקיבוצית. גורלנו האישי קשור בגורל הקהילה, העולם היהודי, האנושות כולה.

מאז ניתוח הלב בוער בי יותר הצורך לתת משמעות לחיי. בזבז של מתנה כזאת יפגע בזכרו של אחי, כי הקורבן שלו העניק לי את האפשרות להאריך את חיי. אמנם ניסיתי תמיד לתת משמעות לכל יום ויום, אך מעולם לא חשתי מחויבות כה עזה לעשות זאת.

התלמוד מלמד כי העולם נברא למעני. יש בעולם הזה משימה שאני, ורק אני, אוכל לעשות. הרב אברהם יצחק הכהן קוק היה מציג זאת כך: בטרם

עזרה, הרגשתי פגיעה וחשופה, מנוטרלת פיזית אך גם שרויה בדריכות- על רגשית, והתקשיתי להתמודד עם מתקפת ההתחשבות והנתינה הזאת. הלוואי על כולנו הזכות להתמודד עם אתגרי חביבותם של אחרים.

חברים שאומרים לי שהם אוהבים אותי מעלים בי דמעות, אימיל שמפציר בי "אל תמותי, את חשובה לי" עוצר את נשימתי, סמס שבו נכתב "אסור לאבד אותך, את יקרה לי מדי" ממס את נחישותי. אני מופתעת לראות עד כמה אני מתרגשת מאינספור הבקשות לקבל את שמי העברי כדי שיוכלו להתפלל לשלומי.

אם התמזל מזלנו, אנחנו בטוחים במקומנו החיוני אצל המשפחה והחברים, אבל כשהדבר הזה מובע במפורש, כשאותם קשרים בלתי נראים של ידידות נעשים פתאום מוחשיים כל כך, הדבר משרה עלינו תחושת ענווה, ערך ואימה. מה עשיתי שזכיתי בחברויות כה חזקות, כה מחבקות? והאם ניחנתי ביכולות הדרושות להיות חברה טובה דייה לאחרים?

אנחנו מחויבים לגלות אסירות תודה, "הכרת הטוב", על כל מה שזכינו לקבל. אבל במקרה הזה דומה שאין די בתודה פשוטה. מכל מקום, לעת עתה אני לומדת שיש להסתפק בכך. שיתוף אחרים בפגיעותי, התודה על עזרה שקיבלתי, הם הכרה בכך שאינני שלמה, וגם על כך עליי להיות אסירת תודה. "או חברותא או מיתותא", דורש רבא בתלמוד, "אם אין חבריו של אדם נוהגין בו כבוד כבתחילה נוח לו שימות".¹³ אלמלא החברויות הנפלאות הללו, לבי היה ממשיך אולי לדפוק אבל חלק ממני ודאי היה מת.

וכך, ביום כיפור שאחרי הניתוח, הכרחתי את עצמי לעמוד למרות הכאבים ולהכות באגרופ על לבי על כל חטא הנזכר בווידי של יום כיפור. כל חטא הסב לי כאב חד, כי הצלקת שעל לבי טרם החלימה.

מאז ואילך משמשת לי אותה צלקת גבשושית תזכורת ששום דבר אינו בטוח ורק פעימת לב אחת עשויה להפריד בינינו לבין מותנו.

"אילו היה מישהו אומר לי", הוא פותח, "כשהייתי באושוויץ, שיום אחד אראה את נכדתי מתחתנת במדינת ישראל, הייתי אומר שהוא יצא מדעתו". יהיו חיוכים מבינים, דמעות, והרבה שמחה.

שנים פחדתי שלא אזכה לקבל את הזמן הזה - הסיפור שסיפרתי לעצמי לא כלל שמלות כלה ונכדים. והנה השתנו הדברים, ועם לבי המשודרג עלי ליצור סיפור חדש שבו אמשך להיות בסביבה עוד זמן מה. אולי, למרות הכול, הן לא יצטרכו לומר עליי קדיש מהר כל כך.

עול המורשת

וזאת בעיה אמיתית, כי עכשיו מוטל עליי להותיר מורשת מעבר למשפחה- תי הקרובה - אני רוצה לדעת שעשיתי כמיטב יכולתי בעולם הזה - מיטב יכולתי עבור המשפחה, הקהילה, העולם כולו. והסיבה לכך היא שלמרות ראיית העולם הקודרת מאוד שלי עדיין רוחשות בי גחלים של תמימות נעורים, אותה תמימות שבגללה, לחרדת הוריי, ויתרתי על הצעה ללמוד משפטים באוניברסיטה ובחרתי ללמוד עבודה סוציאלית, וזאת - אבוי, מה מביך להודות בכך - כי מתוך התנהגות קלאסית של בני הדור השני רציתי לעזור לאנשים.

קוראיי יתהו אולי: "מה האישה הזאת חושבת לעצמה? למה נדמה לה שהיא חשובה עד כדי כך שעליה להשאיר אחריה מורשת?" ואני אשיב להם בשא- לה: "מה גורם לכם לחשוב שאתם לא חשובים?" למה לא כל אדם חושב שיש לו אחריות לעשות משהו יוצא דופן עם חייו? כשם שאנו נושמים כך יש לנו מחויבות ייחודית להעניק משמעות לחיים מעצם סגולת היותנו בחיים. אחד מערכי הליבה של היהדות הוא המושג "תיקון עולם" - עשיית מעשים טובים שישלימו או יתקנו את העולם הפגום. זו חובתו של כל אדם.

מתנת הידידות

הידיעה על הניתוח שלי עשתה לה כנפיים והוצפתי בהבעות דאגה וחמ- לה. במהלך השנים השתתפתי בסבבי ארוחות, לקחתי פה ושם ילדים של אחרים מבית הספר או ערכתי קניות למישהו, אבל עכשיו, בבוא תורי לקבל

מוות במגיפה

שגרת הבוקר של יום ראשון חסרה לי. חדר כושר, עיתונים, בית הקברות. יום ראשון הוא יום החברה קדישא שלי ואני בתורנות, ממתינה להודעה שתזמן אותי להופיע בשעה מסוימת לטיהור גופה לקראת קבורתה. אבל מגיפת הקורונה של 2020 שיבשה את כל התוכניות. היא הביאה בכנפיה מחלה ממושכת, לפעמים קטלנית, אבטלה, קריעת משפחות, בעיות נפשיות וחסימת גבולות בינלאומיים. וכאשר הוכרז על סגר, הורתה החברה קדישא לבני יותר משבעים ו/או לאנשים בסיכון גבוה להישאר בבית. וכך שוח־ררתי מעבודה - בגלל ניתוח המעקפים אני נחשבת פגיעה - ועליי להמתין אפוא להוראות חדשות, שרק אחריהן אוכל לשעוט בכביש המהיר אל בית הקברות.

המגיפה העולמית תוגדר על פי האופן המקוון שבו ניהלנו את חיינו ותיזכר ללא ספק בשל האבל המקוון. כל שגרות המוות השתבשו. הטכנולוגיה שירתה אותנו בכל שלב: הלוויות שודרו למשתתפים, ביקורי השבעה נערכו בצורה מקוונת בצו השעה, והרבנים דנו בסוגיה אם תפילה בזום מספקת את דרישות ההלכה לאמירת קדיש במניין. גם היארצייט, יום השנה שבו רבים מבקשים למצוא נחמה במניין כדי לומר קדיש גם אם אינם מקפידים תמיד על תפילה בציבור, נדחה במקרים רבים.

ללא טקס טהרה

ומה על המתים? גם הם נותרו חסרים: ללא ליווי, ללא חיבוק אחרון של בני משפחה, ללא סיכוי לומר מילים אחרונות, ללא חברים שיחזיקו בידם. בת־קופות שונות, בהתאם לתקנות, היו שנקברו לבדם כשרק הקברנים אורחים להם לחברה, והמשפחה השכולה חוותה כאב גדול מתמיד.

כולם מדברים על המוות

בימי הקורונה הוצב רעיון התמותה במרכז הזירה הציבורית. התקשורת נתנה פתחון פה למנהלי לוויית, קברנים, מפעילי חדרי מתים ולכל העוסקים בבירוקרטיה של המוות. אתרי אינטרנט דוגמת *Death Over Dinner* (מוות בשעת הסעודה)¹⁴ או *Death Salon* (טרקלין המוות)¹⁵ מכנסים אנשים לשיחה מודרכת על המוות. קולקטיב "שומר"¹⁶ עושה פעולה דומה אך מורחבת יותר בקהילה היהודית. הפסטיבל הווירטואלי הנושא את השם *Good Grief Festival*¹⁷ משך אלפי צופים, והמונים משתתפים בקבוצות פייסבוק פופולריות הדנות במוות. מגיפת הקורונה הדגישה את הבדידות בקהילה וגם נתנה לנו היתר חברתי לתת ביטוי פומבי לפחדינו העמוקים ביותר מפני המוות. אנשים רצו לדבר על אולם, כמעט כחלק מתהליך כניסה למסדר מקודש. מוות מקורונה אולי איננו מוות "נורמלי", אבל הוא עוזר לנרמל את השיח סביב המוות.

לכל אחד מאיתנו סיפורי קורונה משלו: אצלי הם לשמחתי סיפורים יומיומיים ואיש ממשפחתי הקרובה לא חלה. שמרתי על קשר עם חברים באמצעות וואטסאפ ואני מצפה לשוב ולהיפגש אתם בבית קפה, אך במהותו של דבר התרגלתי לסגר ולהגבלת המגעים החברתיים בצורה מפתיעה לטובה. עם זאת, יותר ויותר קשה לי להתרכז: מחשבתי נודדת, אני מרפרפת בין משימות ומדלגת בין האפשרויות שמציעה נטפליקס עוד לפני שאני מגיעה לסוף הסצנה הראשונה. אווירת המגיפה מביאה עמה סתירות פנימיות משלה. אני חשה רמה נמוכה אך קבועה של חרדה מפני העתיד: מצד אחד זה משתק אותי כי אני יכולה להתרכז, ומצד שני זה מדרבן אותי לפעולה כי באוזניי מהדהד כל הזמן המשפט "אם לא עכשיו, אימתי?".

נגיף הקורונה חידד את הפחד הקיים בכולנו מפני מותנו, אם אנו מכירים בו ואם לאו. אני מוצאת את עצמי נסחפת במחשבותיי אל מלחמת העולם השנייה.

ומה על טיהור הגופה לקראת הקבורה? למרבה הצער, קורבנות הקורונה לא זכו לטקס הטהרה. ברחבי העולם אימצו קהילות את ההליכים שנקבעו בחוק המדינה. היו מקומות שבהם הוטלו מתי המגיפה לארון והתכריכים הונחו מעליהם. במקומות אחרים נערך טקס טהרה שונה בהרגיל, והיו גם מקומות שבהם התקיים טקס טהרה שלם כשהמטהרים לבושים בביגוד מגן.

יש דתות שבהן שריפת המת היא עיקר מרכזי אך ההלכה היהודית מתנגדת לכך, אם כי יש כמובן יהודים הבוחרים באפשרות זו. שריפת גופות ניצבה באור הזרקורים במהלך מגיפת הקורונה, שכן מדינות מסוימות קבעו אותה כהליך חובה כדי לעצור את התפשטות הנגיף. ממשלת בריטניה ניסתה לקבוע את שריפת הגופות כתהליך חובה לכל קורבנות הנגיף, אך ארגונים יהודיים ומוסלמיים הצליחו לשכנע אותה לכבד את המסורות הדתיות המתנגדות לשריפת גופות.

תגובת הבטן הרגשית שלי נגד שריפת גופות הושפעה ללא ספק מחוייט השואה של משפחתי, ולימים חוזקה לאור הניסיון שצברתי בחברה קדישא. תחושתי היא שהשריפה שוללת מן הגוף את תהליך המעבר למקום מנוח, תו, המביא את מסעו עלי אדמות את סופו הטבעי. עם זאת, לאור העובדה ששריפה נעשית לאפשרות מקובלת יותר ויותר על המשפחות, חייבים מנהיגי הקהילה והמנהיגים הדתיים, אם הם מבקשים להפוך את כיוון המגמה הזאת, להבין מה מניע את המשפחות לבחור בשריפה ומדוע זו אפשרות מושכת.

למוות בתקופת הקורונה מתלווים סיבוכים נוספים. אני עצמי אני חרדה במיוחד מפגיעתה הרעה, אבל הדאגה הזאת קיימת ברקע. כמו רבים שנו תקו ממשפחותיהם קשה לי לחשוב שבנותיי, החיות במקום אחר, לא יוכלו לבקרני בימי האחרונים ואולי גם לא יוכלו להגיע ללווייתי בגלל מגבלות התעופה. הסיכוי הזה מטריד אותי במיוחד מפני שאני הייתי בחו"ל כשאבי מת וכשאחי מת - הם מתו פתאום ואני נדרשתי לעשות שמיניות באוויר כדי להשיג טיסה לאוסטרליה בהקדם האפשרי. אבל זה היה לפני הקורונה, ואני מתנחמת במחשבה שהצלחתי להגיע לשתי הלוויות הללו.

¹⁴ <https://deathoverdinner.org>

¹⁵ <https://deathsalon.org>

¹⁶ <https://www.shomercollective.org>

¹⁷ <https://goodgrieffest.com>

לוויה קטנה ואינטימית שתועבר בסטרימינג, שבעה של יום או יומיים שבהם יבואו מנחמים הביתה, ובשאר הימים יתקיימו ביקורי ניחומים מקוונים, וקדיש מקוון שייאמר מתוך הבית באוזני "קהילה" מפוזרת ברחבי העולם. התאמות אלה, בעקבות הקורונה, עשויות גם לשנות את הדרכים שבהן נלקט סיפורים על המתים או ניתן למשפחה את הזמן ואת המרחב הנחוץ ליצירת מורשת של נחמה וזיכרונות.

נייה ואל הוריי הנקרעים ממשפחותיהם. חייהם התהפכו והם נותרו כמעט ללא תיעוד שיעיד על קיומם. אני נסחפת תמיד אל אותה מלחמה. אני רואה את עצמי נקרעת מבנותי ואינני מסוגלת לשער אובדן כזה. לפעמים אני חוששת מעצם היכולת להרגיש. כשאנחנו מושקעים רגשית במשהו, רעיון האובדן נעשה קשה מנשוא. לכאורה קל אפוא יותר לא להרגיש דברים בצורה עמוקה מדי. האם דבר כזה הופך אותי לפחדנית או לפרגמטית?

חברה קדישא באור הזרקורים

במרס 2021 זכתה חברה קדישא של איחוד בתי-הכנסת (*United Synagogue Chevra Kadisha*) בפרס הצדקה למתנדבים של הקהילה היהודית בבריטניה לשנת 2020. הארגון ראוי מאוד להכרה זו, בייחוד לנוכח אתגרי הקורונה, אלא שהצבתו באור הזרקורים סותרת את עקרון היסוד של פעולתו, האנונימיות.

ברור כי דרושה חשיבה מחודשת על עיקרון זה. חברה קדישא היא מוסד מובן מאליו עד לרגע שבו הוא איננו קיים. קהילות גדולות עם תשתית דתית מתפקדת יודאו כי חבריהן ייקברו על פי המסורת היהודית, אך מה קורה בקהילות מתדלדלות, מגובשות פחות? עלינו להכיר את חברה קדישא ולהגן על עבודתה, להבינה ולתת לה הכרה פומבית.

אלא שיש בכך סכנה: למרות הכסף המוזרם לחינוך יהודי וליוזמות תרבותיות יהודיות, יש קבוצות גדולות של צעירים יהודים שאינם מתעניינים בחיים היהודיים. לדאבוני אין סיבה לחשוב שהם יגלו עניין מיוחד במוות היהודי. עם זאת, וגם אם המחשבה לא נעית מהבחינה, צעירים צריכים להבין שכל עניין הקבורה ותחזוקת בית הקברות יהיה פעם חלק ממחויבותיהם הקהילתיות.

מה צופן אפוא העתיד שאחרי הקורונה? הפעולה הפיזית של הטהרה תשוב להיעשות במלואה ותישאר על כנה - אי אפשר אפילו לדמיין שהטקס הזה ייזנח מרצון. עם זאת, ייתכן שתתגבש צורה היברידית של אבל: ייתכן שהאפשרות המועדפת על משפחות מסוימות תהיה

החיים שאחרי המוות

זה שלי. אצלנו במשפחה המוות הוא תחום האחריות שלי, וזה תפקיד חשוב. עדכון הצוואות. למי מודיעים תחילה? עם איזה רב מתייעצים? איפה מאוחסנות כל הסיסמאות? מה יקרה אם בעלי ואני נמות יחד בתאונת מטוס? מה הסיסמה לסיסמאות? מה יקרה למעטפת המזומנים שהחבאתי ואיש אינו יודע עליה? ואם אמות פתאום, מי יסדר את הבית לפני שכולם יבואו לשבעה? השוודים מכנים זאת "ניקיון המוות", אבל אני קוראת לזה הפחד הבלתי מרוסן שלי ומנסה להשתלט עליו. ובינתיים אני מהרהרת במשימות שאשאיר אחריי.

החיים שאחרי

באשר לי, "החיים שאחרי" חיי אינם מטרידים אותי במיוחד - מטרידים אותי הרבה יותר חיי בנותיי אחרי מותי. איזה מין זיכרונות יצאתי בשבי' לך? איך יזכרו אותי? האם הצלחתי להעניק להן חוסן? האם דבר זה היה בכלל באחריות?

חיי בנותיי אחרי מותי יהיו כרוכים בהכרח בחפצים, אותם אבזרים המ- עידים על רגילותם של חיי היומיום - ספרים, בגדים, תצלומים, מזכרות,

בנותיי, חבריי? מה יאמרו הסיפורים הללו על אנושיותי? יש אנשים שה' צליחו להתחקות אחר סיפורי משפחותיהם באמצעות מכתבים או יומנים שהתגלו בעליית הגג, אבל לי אין כמעט דבר. עם זאת, אני רוצה שיישאר משהו לבנותיי ולנכדיי ולכן אני מכינה ארכיון דיגיטלי של מידע רלוונטי. יהיו בו תצלומים: אבי כשהגיע לאוסטרליה, תצלומי החתונה של הוריי, התעודות שקיבלו בנותיי בבית הספר וכמה מסמכים. עצם העובדה שאני מסוגלת לחשוב על יצירת ארכיון כזה מעידה אולי על היציבות היחסית של חיי עד כה. אכניס בו גם את המאמרים שכתבתי ברבות השנים, כי יש להודות שאני כותבת למען תחושת אלמוות רגעית ולמען האדרנלין המע-ניק לי הרגשה שאחיה לנצח.

למען האמת, כל זה נועד לנכדיי העתידיים: אלה שאולי אכיר, אך יותר מכך אלה שאני חוששת שלא אכיר לעולם. אבל עצוב לי יותר שהם לא יכירו אותי. לא מפני שאני מקווה להיות סופר-סבתא, אלא מפני שפשוט אהיה פשוט אהיה בחייהם. פשוט אהיה חלק מסיפורם. פשוט אהיה חלק מזיכרו-נות הילדות שלהם. ואם לא יכירו אותי, לא אהיה כל הדברים האלה.

המסיכה האחרונה

ברור לי שיש משהו אירציונלי ואולי אפילו כפוי טובה באדם שמתכוון למו-תו בעודו בריא ופעיל למראית עין. אבל הדבר המניע אותי מובן מאליו - הכול יכול להשתנות בן רגע. לפיכך, החיים הדיגיטליים שאני מכינה לימים שאחרי מותי נשמעים אולי מוזרים ומתפנקים אבל הם עוזרים לי להתעמת עם סוף חיי. במותי אשאיר אולי אי-סדר פיזי, אבל אני חייבת לבנותיי סוג של סדר מקוון. תכנון הזיכרונות הדיגיטליים הללו מספק לי הזדמנות פז לאצור ולהנחיל ליקיריי, בעודי בחיים, את זכר הדברים שהיו ואינם.

יום יבוא ואשכב על אותו שולחן מתכת. נשות חברה קדישא יכינו את גופי בעדינות לקראת הקבורה. כל המסיכות שחבשתי במהלך חיי יושלכו ועל פניי תונח המסיכה האחרונה. השרוכים ייכרכו מאחורי אוזניי ואז ייקשרו בלולאה תחת צווארי כדי שלא תזוז. כשהנשים יניחו אותי בזהירות בארון, אילו סיפורים יעלו בדעתן? אילו סיפורים אוכל לספר מתוך קבריי?

תכשיטים. הן יהיו מוקפות בעצים כרותים: דוחות הבנק, מאמרים שלא קראתי, מחברות, טיוטות מאמרים שלא סיימתי לכתוב, דרכונים ופת-קאות. בשנות העשרים לחיי ערכתי רשימות ארוכות של מה שעשיתי מדי שנה - ספרים שקראתי, מחזות שראיתי, נסיעות, קורסים - מתוך התפיסה שפעילות פירושה הישגים. את כישלונותיי רדופי החרדה תיעדתי ברשי-מות יומן ארוכות ונפתלות. המטמון הזה מוצפן בתוך שקית ניילון החבויה בקופסת קרטון המוסתרת בשק בגדים המוטמן מאחורי חולצות טריקו בארון הבגדים שלי. שנים רבות לא הסתכלתי בדברים שכתבתי. לפעמים אני חושבת, ברוח קפקא, שמוטב היה לשרוף אותם אבל אינני יכולה להניע את עצמי לעשות זאת. הפעולה הזאת נדמית לי כהטלת מום בעצמי. האם אפשר יהיה לקבור אותם אתי?

אחרי מות אמי לא נלקח דבר מארון הבגדים שלה. שמלותיה המשיכו להיות תלויות במין חיות מתה 13 שנה, עד מות אבי. ואז היה צורך לרו-קן את בית המשפחה ולפנות את מה שנותר מחייהם. לא רציתי לקחת דבר פרט לתצלומים ולכמה מסמכים, כמו מסמכי ההתאזרחות של הוריי באוסטרליה. קרטונים שלמים של בגדים, רהיטים, כלי מטבח, מצעים ומגבות חולקו בין ארגוני צדקה שונים. לא הייתה לי שום רתיעה למסור אותם, גם לא שמץ של סנטימנטליות או חרטה. שנים רבות עברו ואני מס-תכלת בחפצים שלי, רוצה לחלקם לאחרים אבל הם נשארים, דוממים ולא סולחים. האם יסלחו לי בנותיי על הבלגן שאשאיר להן?

החיים שאחרי

הדברים האלה נכתבים בעוד בריטניה מתחילה לצאת, לאט אך באופטימיות, מהמגיפה העולמית. קיבלתי את כל החיסונים. העובדים יכולים לבחור לח-זור למשרדיהם. אולמות התרבות מתחילים להיפתח לאיטם. בימי המגיפה מלאו לי שישים. אני מרגישה שחיי קרבים לסופם, גם אם אני יודעת שזו מחשבה לא רציונלית.

מתוך אחריות הורית כתבתי צוואה ובה חילקתי את חפציי לבני משפחה ולארגוני צדקה. אבל אילו ערכים הותרתי בצוואתי? אילו סיפורים יזכרו

שאלות למחשבה

אני מקווה שהספר הזה יעזור לכם לפתוח את השיחות הקשות על המוות עם האנשים החשובים בחייכם. אולי תרצו לקרוא אותו עם חברים, אם אתם מורים אולי תוכלו לעסוק בו בשיעור שעניינו טקסי מוות ביהדות, ואם אתם עוסקים בהכשרת מורי הלכה ומורות הלכה אולי תראו בו מקור מועיל. ואם אתם שייכים לחברה קדישא, יהיה לי חשוב מאוד לדעת אם הדברים נשמעים לכם מוכרים מניסיונכם האישי. השאלות הבאות יוכלו לעזור לכם בדיון על כל אחד מהפרקים

קבורתי

1. האם אתם מסוגלים לחשוב על מה יקרה לכם אחרי מותכם?
2. האם לדעתכם חשוב להכיר את עבודתם של אנשי חברה קדישא?
3. האם הבהרתם לאנשים הרלוונטיים איך הייתם רוצים להיקבר?

לוויות שנמנעו

1. כמה אתם יודעים על חיי הוריהם או על דור הסבים? על מותם? מה תוכלו לעשות כדי לגלות פרטים נוספים?
2. אמנם תפקידם של חסידי אומות העולם בימי השואה היה ספציפי מאוד, אך האם יש אנשים שהושיטו עזרה ללא תנאי ליקיריהם ומעשיהם ראויים לסוג של הכרה?
3. איך מתחילים לשקם את החיים אחרי טראומה?

בקרוב אהיה מבוגרת בעשרים שנה מכפי שהייתה אמי במותה, ואף על פי כן, ולמרות לבי המשופץ, אני מותשת מהידיעה שהחיים עשויים לבוא אל קצם בכל רגע, כהרף עין. אינני מסוגלת לשער את מה שהשפה לא תוכל להסביר: מדוע זכיתי בשנים רבות כל כך יותר מאמי?

בתי הקטנה אמרה לי לאחרונה שמעולם לא השתמשה במילים "סבתא שלי" בשיחה עם חברים. כשהיא מתייחסת לסבתה הנעדרת והמופשטת היא אומרת "אמא של אמא שלי". אני חוששת שגם ילדיה ידברו כך עליי.

הצטרפות לחברה קדישא

1. אם אתם משתייכים לחברה קדישא, מה הניע אתכם להצטרף? באיזה גיל עשיתם זאת?
2. מה עשוי למנוע מכם להצטרף?
3. אילו מחשבות מעורר בכם המוות על החיים?

מחזור הקדיש

1. כיצד מתייחסת הקהילה שבה אתם חיים לאמירת קדיש על ידי נשים? אם את אישה, האם תרצי לומר קדיש?
2. האם דיברתם עם הוריהם, אחיהם וילדיהם על מנהגי הקבורה והאבלות?
3. אילו תחושות מעוררת בכם תפילת "יזכור" בבית הכנסת?

הלב עולה על גדותיו

1. כיצד השפיעה מחלה על תחושתכם שאתם בני תמותה?
2. האם אתם מגשימים את הפוטנציאל שלכם? האם בכלל ידוע לכם מהו אותו פוטנציאל?
3. האם חבריהם יודעים כמה הם חשובים לכם? למי תחסרו במותכם?

מוות במגיפה

1. איך השפיעה הקורונה על תחושת היותכם בני תמותה?
2. האם ואיך השתנו טקסי האבל בקהילתכם בתקופה זו? כיצד עשויים שינויים אלה להשפיע לטווח הארוך?
3. במקומות רבים נחשפה פתאום פעולת חברה קדישא לאור הזרורים - מה זה עשה לכם?

החיים שלאחר המוות

1. מי אחראי ל"ניקיון המוות" אצלכם בבית?
2. איך תוגדר המורשת שלכם? מי יגדיר אותה?
3. איך אתם מתכננים להתמודד עם טביעת הרגל הדיגיטלית שלכם?
4. אילו סיפורים יסופרו עליכם?

השאלות וההתנסויות שלכם

הדברים שהובאו כאן נועדו לעודד הבנה טובה יותר של פעולת החברה קדישא ונושאים דומים.

אני מבקשת לפרסם סדרת מאמרים העוסקים בחוויות אישיות ואשמח מאוד לשמוע מכם. אשמח לשמוע גם מקוראים ממסורת דתית שונה.

אם תרצו לתרום לשיח רחב יותר, אנא כתבו לי לכתובת sally@sallyberkovic.com

”אשכב על מדף מתכת קר. סדין יכסה את גופי הדומם, העירום, הגוף שאיש מלבד בעלי לא ראה מעולם. יהיה שקט בחדר. ארבע נשים צדקניות מחברה קדישא ירחצו את ידיהן, ינגבו אותן במגבות נייר ויאבקו את כפות ידיהן הפרושות באבקת טלק... במלמול שקט תאמר כל אחת מהן את הברכות המיוחדות למשימה העומדת לפניהן. שום מילה לא תיאמר, פרט להוראות קצרות. וכך יתחילו ההכנות לקבורתי.”

חסד אחרון מוביל את הקוראים אל לב-לבם של טקסי הקבורה והאבלות היהודיים. אבל אין זה מדריך מעשי סתם - סאלי משתפת את הקוראים באובדנים הרבים שחוותה ובחותם שהותירו. חסד אחרון הוא תרומה חשובה לשיח הרחב סביב המוות וההנצחה בימי המגיפה.

עוד על עבודתה של סאלי ברקוביץ באתר
sallyberkovic.com